

УДК 39:[643:692.415](477.82)“653/654”

ДИНАМІКА РОЗВИТКУ КРОКВ'ЯНОГО ДАХУ НА ПОЛІССІ (ФОРМА, КОНСТРУКТИВНІ ОСОБЛИВОСТІ, ПОКРІВЕЛЬНІ МАТЕРІАЛИ)

Роман РАДОВИЧ

Інститут народознавства НАН України,
відділ історичної етнології,
просп. Свободи, 15, 79000, Львів, Україна

У статті, на основі аналізу польових етнографічних матеріалів з теренів Полісся, а також значної кількості різночасових писемних джерел та історіографії, досліджено генезу та еволюцію крокв'яного даху у поліському традиційному будівництві. Прослідковано шляхи проникнення даху цієї конструкції у житлобудівництво поліщуків, окреслено райони його першочергового застосування. Розглянуто ареальні особливості побутування даху на кроквах у різних частинах Полісся від середньовіччя – ранньомодерного часу до ХХ ст. включно. Проаналізовано динаміку використання окремих покрівельних матеріалів (дерева, соломи, болотніх трав тощо), техніки і технології, які застосовували під час виготовлення таких дахів, а також їхню просторову локалізацію. Охарактеризовано співвідношення між двосхилою та чотирихилою формами даху жителів поліщуків. Встановлено зв'язок між поширенням крокв'яної конструкції даху та використанням соломи як головного покрівельного матеріалу.

Ключові слова: традиційне будівництво, Полісся, дах на кроквах, покрівельний матеріал, конструктивні особливості.

Однією із важливих складових кожної споруди є дах. Конструктивні особливості даху, форма, пропорційне співвідношення його маси до об'єму житлового простору, характер та матеріал покриття в поєднанні з іншими типологічними ознаками надають певного етнічного відтінку архітектурі житла¹, особливо ж його етнографічним відмінам.

У ХІХ – на початку ХХ ст. на Поліссі, як і скрізь в Україні та Білорусі², житла в основному перекивали дахами (“криша”; рідше – “верх”, “дах”) на “кроквах”. Спорадично траплялись й інші конструктивні варіанти даху: поздовжньо-вінчате (рідше – центрично-вінчате), на сохах чи напівсохах, на кізлах. Останні конструкції у зазначений період переважно використовували у господарських спорудах (коморах-клітках, стебках, клунях, хлівах, погребках тощо), проте спорадично, як реліктове явище, їх можна було зустріти й у житлах.

¹ Тамара Косміна, *Сільське житло Поділля (кінець ХІХ – ХХ ст.): історико-етнографічне дослідження* (Київ: Наукова думка, 1980), 37.

² Тамара Косміна, “Поселення, садиба, житло,” в *Українці: історико-етнографічна монографія у двох книгах*, ред. Анатолій Пономарьов (Опішне: Українське народознавство, 1999), кн. 2, 28; *Беларускае народнае жыллё*, ред. Василь Бандарчык (Мінск: Навука і тэхніка, 1973), 41.

Скажімо, житлові споруди, вкриті поздовжньо-вінчатим дахом у різних районах Полісся України та Білорусі описали українські, білоруські, російські та польські дослідники середини XIX – першої половини XX ст.³ Дахи на півсохах (“дідках”) широко побутували по усьому Середньо-Прип’ятському Поліссі, зустрічались вони (дах на “чепілках”) й на Лівобережному Поліссі. Застосування цієї конструкції у житлових спорудах відоме із сіл Копище, Озеряни, Рудня Озерянська, Журжевичі (Ол. Жит.)*, Глинне (Рок. Рів.), Переброди (Дуб. Рів.), Копилля (Ман. Вол.), Матіївка (Бах. Чер.)⁴ та ін. З теренів Чернігівщини

³ Стефан Таранушенко, “Давнє польське житло,” *Народна творчість та етнографія* 1 (1969): 12, 14, 18; Исаак Сербов, *Белоруссы-сакуны: краткий этнографический очерк* (Петроград: Типография Императорской Академии Наук, 1915), III–IV; Иван Фундуклей, *Статистическое описание Киевской губернии* (Санкт-Петербург: Типография Министерства внутренних дел, 1852), ч. 1, 266–285; Адам Киркор, “Литовское Полесье. Белорусское Полесье,” в *Живописная Россия (Отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении)*, ред. Пётр Семенов (Санкт-Петербург; Москва: Тип. М. О. Вольф, 1882), т. 3, ч. 1–2, 452; Kazimierz Kontrym, *Podróż Kontryma, urzędnika banku polskiego odbyta w roku 1829 po Polesiu* (Poznań: Wydana przez E. Raczyńskiego, 1839), 5; Zbigniew Dmochowski, “Ze studiów nad poleskim budownictwem drzewnym,” *Biuletyn historii sztuki i kultury* 5 (1937): 202 (Rys. 116), 203 (Rys. 118), 205 (Rys. 120, 121); Zbigniew Dmochowski, “Sprawozdanie ze studijów nad poleskiem budownictwem drzewnym w r. 1934–35,” *Biuletyn historii sztuki i kultury* 3 (1934–1935): 327 (Rys. 17e) та ін.

* У статті для позначення адміністративних одиниць використано такі скорочення: Рівненська обл. – Рів., Березнівський р-н – Берез., Володимирецький р-н – Волод., Дубровицький р-н – Дуб., Зарічненський р-н – Зар., Рокитнянський – Рок., Сарненський р-н – Сар., Костопільський р-н – Кост.; Волинська обл. – Вол., Любомльський р-н – Любом., Любешівський р-н – Любеш., Камінь-Каширський р-н – К.-Каш., Шацький р-н – Шац., Ратнівський р-н – Рат, Маневицький р-н – Ман., Старовижівський р-н – Стар., Турійський р-н – Тур.; Житомирська обл. – Жит., Ємільчанський р-н – Єм., Новоград-Волинський р-н – Нов.-В., Овруцький р-н – Овр., Олевський р-н – Ол., Коростенський р-н – Кор., Лугинський р-н – Луг., Малинський р-н – Мал., Народицький р-н – Нар., Радомисльський р-н – Рад.; Київська обл. – Київ., Іванківський р-н – Ів., Поліський р-н – Пол., колишній Чорнобильський р-н – Чор.; Чернігівська обл. – Чер., Менський р-н – Мен., Щорський р-н – Щорс., Чернігівський р-н – Черн., Новгород-Сіверський р-н – Н.-Сів., Бахмацький р-н – Бах.; Сумська обл. – Сум., Глухівський р-н – Глух, Шостківський р-н – Шост., Путивльський р-н – Пуг., Конотопський р-н – Кон., Кролевецький р-н – Крол.; Брестська обл. – Брест., Брестський р-н – Бр., Іванівський р-н – Іван., Жабінковський р-н – Жаб., Кобринський р-н – Кобр., Пінський р-н – Пін., Пружанський р-н – Пруж., Кам’нецький р-н – Кам., Маларицький р-н – Малар., Дрогичинський р-н – Дрог., Березовський р-н – Бер., Лунинецький р-н – Лун., Ляховицький р-н – Лях., Ганцевицький р-н – Ган., Столинський р-н – Стол.; Гомельська обл. – Гом., Петриковський р-н – Петр., Єльський р-н – Єл., Хойницький р-н – Хой., Брагінський р-н – Браг., Мозирський р-н – Моз., Калінкавіцький р-н – Кал., Річицький р-н – Річ., Гомельський р-н – Гомел., Житковський р-н – Житк., Лельчинський р-н – Лел.; Мінська обл. – Мін., Кліцьківський р-н – Кліц., Солігорський р-н – Сол.; Гродненська обл. – Грод., Волковський р-н – Волк.

⁴ Стефан Таранушенко, *Постройки украинского Полесья. Хаты, стебки, клуни* (Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2012), 48, 54; Архип Данилюк, “Особенности развития традиционного житла Волинского Полісся,” *Народна творчість та етнографія* 1 (1977): 54; Архип Данилюк, *Релікти давнього будівництва: пам’ятки народної архітектури Рівненського Полісся* (Рівне: Азалия, 1995), 42; Сергій Верговський, “Давнє народне будівництво українського та білоруського Полісся,” *Народна творчість та етнографія* 2 (1979): 76; Zbigniew Dmochowski, “Sprawozdania z pomiaru inwentaryzacyjnego na terenie pow. Stolinskiego 17.VIII–12.IX.1933,” *Biuletyn historii sztuki i kultury* 2 (1933–1934): 98.

(м. Городня) та Брянсько-Жиздринського Полісся (м. Стародуб) є відомості про такі дахи з кінця XVIII ст.⁵ В окремих випадках (хата 1697 р. у с. Біловіжі Рок. Рів.*, хата кінця XIX ст. у с. Підболотті Волк. Грод.⁶) при влаштуванні даху хати використовували й сошну конструкцію. Ілюстрацію такої конструкції із Київського Полісся подав Григорій Стельмах⁷. Дах на кізлах Збігнев Дмоховський виявив у хаті із с. Чудина (Ган. Брест.)⁸. Такі ж дахи побутували й у с. Комаровичах (Петр. Гом.)⁹. Траплялося, що сохи, півсохи та кізли поєднували при влаштуванні даху однієї споруди (хата у с. Паначі Кліц. Мін.)¹⁰.

До найдавніших дослідники зараховують дахи зрубної (горизонтально-вінчатої) та похило-стовпової (сошної) конструкції. Дахи на сохах, як свідчить археологічний матеріал (зафіксовані сліди сох, розташованих у центрі чи по осі споруд), на теренах України застосовувались у житлобудівництві принаймні вже в поселеннях III–V ст. київської та черняхівської культур¹¹. Відомі вони тут також у житлобудівництві VI–VII, VIII–X та X–XIII ст.¹² З княжих часів (IX–XIII ст.) маємо достовірні дані (знахідки “кокошин”, “суминців”) про використання горизонтально-вінчатої системи даху як на Поліссі (Берестя)¹³, так і в деяких інших місцевостях Білорусі (Мінськ, Полоцьк, Гродно) та Росії (Новгород, Стара Ладога, Стара Рязань, Топорець та ін.)¹⁴. Час виникнення даху на півсохах (“на сошках”, “на півсошках”, “на дідках”, “на кобилках”) достовірно не відомий, що пов’язано із станом джерел. Дослідники генетично пов’язують його із дахам на сохах, власне одним із різновидів такої конструкції, при якому сохи розміщувались уздовж осі споруди¹⁵. У житловому будівництві України півсохи у дахах жител використовували принаймні уже в XVIII ст.¹⁶. Дах на козлах дослідники зазвичай виводять із напівсошної конструкції: на їхню думку, він був більш стійким від даху на сошках, позаяк мав не одну, а дві

⁵ Таранушенко, “Давнє поліське житло,” 17.

* Хата експонується у Національному музеї народної архітектури та побуту України (м. Київ).

⁶ Czesław Witold Krassowski, “Budownictwo ludowe (mieszkaniowe) wsi Podbojocie,” *Biuletyn historii sztuki i kultury* 6 (1938): 320–329.

⁷ Григорій Стельмах, “Поселення, двір, житло,” в *Українці: історико-етнографічна монографія [макет]*, ред. Кость Гуслистий (Київ: Видавництво АН Української УРСР, 1959), т. 1, 314. (Рис. 4).

⁸ Dmochowski, “Sprawozdanie ze studjów nad poleskiem budownictwem drzewnem,” 329 (Rys. 20).

⁹ Emma Jeleńska, “Wieś Komarowicze w powiecie Mozyrskim,” *Wista* 5 (1891): 313.

¹⁰ Верговський, “Давнє народне будівництво українського та білоруського Полісся,” 77.

¹¹ *Давні поселення України* (Київ: Інститут археології НАН України, 2005), 102–106.

¹² Павел Раппопорт, *Древнерусское жилище* [Археология СССР. Свод археологических источников] (Ленинград: Наука, 1975), 135.

¹³ Пётр Лысенко, *Берестье* (Минск: Наука и техника, 1985), 185–187; Юрій Якімовіч, *Драўлянае дойлідства Беларускага Палесся: XVII–XIX ст.* (Мінск: Навука і тэхніка, 1978), 26–27.

¹⁴ Якімовіч, *Драўлянае дойлідства Беларускага Палесся*, 26–27; Раппопорт, *Древнерусское жилище*, 135–136.

¹⁵ *Беларускае народнае жыльлё*, 42–43; Якімовіч, *Драўлянае дойлідства Беларускага Палесся*, 27.

¹⁶ Таранушенко, “Давнє поліське житло,” 17.

опори¹⁷ (хоча Казімеж Мошинський стосовно цього висловлював й інше припущення¹⁸). У конструктивному сенсі “козел” складався з двох нахилених один до одного елементів-стійок, з’єднаних угорі врубками й тиблем, а нижні кінці цих стійок врубували у верхній вінець поперечних стін. Між верхніми випусками кінців козлів укладали сволок даху (так само, як у розвилки сох чи півсох)¹⁹.

Конструктивні особливості центрично- та поздовжньо-вінчатих дахів, а також дахів на “сохах” і “напівсохах” ми розглядали в окремих роботах²⁰. Натомість у запропонованій розвідці основна увага буде зосереджена на особливостях крокв’яного даху.

Крокв’яні дахи, які дослідники вважають “наймолодшими” з усіх інших²¹, на теренах України та Білорусі відомі вже впродовж багатьох століть²². На згадку про використання цієї конструкції в житлах українців натрапляємо у документах XV ст.²³. Проте, скажімо, на теренах Білорусі переважати у сільському житлі вони почали лише у XIX ст.²⁴. Білоруські дослідники вважають, що крокв’яна конструкція виникла внаслідок подальшої еволюції даху на козлах (отже, мала у слов’ян автохтонне походження) і була завершальним етапом процесу “розвитку каркасних систем даху”²⁵. Натомість К. Мошинський, хоча й враховував подібний варіант виникнення крокв, більше схилився до думки про зовнішнє, західне (власне німецьке) походження такої конструкції даху²⁶. Незважаючи на те, що на користь своєї точки зору вчений висловлював доволі вагомі аргументи, на наш погляд, для однозначного вирішення цієї проблеми вони не є достатніми²⁷.

¹⁷ Якімовіч, *Драўлянае доёлідства Беларускага Палесся*, 27.

¹⁸ Kazimierz Moszyński, *Kultura ludowa Słowian* (Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1929), cz. 1, 480.

¹⁹ Ось як описує таку конструкцію у с. Комаровичах (Петр. Гом.) Емма Єленська: “Скелетом даху є “кокошини”, що підпирають поздовжній “сволок”, на який опирається покриття. Кокошини оперті на поздовжні стіни, а їхні кінці випущені поза зруб і затяті у вигляді літери S. На їхніх кінцях лежить груба дошка “закрилина”, яка підтримує покриття. Криють дуже примітивно: грубими, дертими, зверху не обрізаними дошками (“дрань”), які накидають в великій кількості одна на одну” (Інформація за: Jeleńska, “Wieś Komarowicze w powiecie Mozyrskim,” 313).

²⁰ Роман Радович, “Розвиток поліського житла: проблеми генезису стелі,” *Вісник Львівського університету. Серія історична* 43 (2008): 88–133; Роман Радович, “Поліський “ток”,” *Вісник Львівського університету. Серія історична* 43 (2008): 184–216.

²¹ Таранушенко, “Давнє поліське житло,” 18.

²² *Беларускае народнае жыллё*, 41.

²³ Таранушенко, “Давнє поліське житло,” 18.

²⁴ *Беларускае народнае жыллё*, 44.

²⁵ Якімовіч, *Драўлянае доёлідства Беларускага Палесся*, 27–28.

²⁶ Moszyński, *Kultura ludowa Słowian*, 479–481.

²⁷ Не заглиблюючись у дискусію, наведемо лише декілька контраргументів стосовно гіпотези ученого. По-перше, поряд із лексемою німецького походження “бант” (*bant*), яку вживали для означення горизонтальної поперечки, що зв’язувала пари крокв, в Україні, зокрема й на Поліссі, її часто називали термінами місцевого походження: “пуяс”, “пуйос”, “поєс”, “поясннца”, “перйкладь”, “пэто”, “поперйчка”, “гййтенка”, “зв’язка”, “ущип”, “лисыц’а”, “лисыца”, “л’іс’нца”,

Скажімо, на Гуцульщині (де дахи покривають драницею) можна спостерігати окремі рудименти даху на козлах: верхні кінці крокв (тут їх повсюдно називають “кізлами”) дещо (на товщину лати) випущені, а в утвореній таким чином розвилці на гребені закріплюють поздовжній брус (“гарівницю”, “гзимс”, “зимец”, “буркницю”) із вибраними пазами для драниці. Подібна конструкція даху зафіксована нами й на Поліссі (с. Левковичі Овр. Жит.). Водночас Сергій Верговський у с. Великому Рожані (Сол. Мін.) зафіксував різновид даху на козлах, який він розглядає, як прототип даху крокв’яного. У згаданому випадку дах утворено двома великими козлами, врубаними в ощепини. У верхні подовжені кінці козлів укладено сволок, на якому висять ключини і прив’язане до них “прутте” (лати)²⁸. Так чи інакше, з упевненістю можна стверджувати єдине: на Поліссі крокв’яна система даху не була автохтонною – вона поширилась сюди із заходу (точніше, південного-заходу) та лісостепової частини України, поступово витіснивши всі інші, більш давні конструктивні варіанти. На тому, що в західній частині Полісся цей процес проходив швидше та інтенсивніше, ніж на решті його території, наголошують учені²⁹. Як зазначав К. Мошинський, у деяких околицях Західного Полісся (на західних і південних окраїнах) дах на кроквах уже віддавна застосовували навіть у клунях³⁰ (на Західному Поліссі, зокрема й Підляшші, стодоли перекриті дахом “на сохах” наприкінці ХІХ ст. були явищем рідкісним³¹).

“оклбдина”, “переклбд’нна”, “брус”, “л’нштва”, “л’нств’іна”, “лат”, “лбтва”, “рукб” (див.: Микола Никончук та Олександр Никончук, *Будівельна лексика правобережного Полісся в лексично-семантичній системі східнослов’янських мов* (Житомир: РВВ облполіграфвидаву, 1990), 226–227; Панас Лисенко, *Словник поліських говорів* (Київ: Наукова думка, 1974), 247; *Говірка села Машево Чорнобильського району*, ред Юрій Бідошія (Київ: Довіра, 2003), т. 3, 61). Це ж стосується і самої лексеми “кроква” (*krokwa*): у регіоні Карпат крокви переважно називали “кізлами” (“козлами”), рідше – “кролями” (“кровлями”) чи “рогами”. По-друге, різновид крокв при влаштуванні даху примітивних споруд використовували не тільки німці чи південні слов’яни на Балканах, як зазначав К. Мошинський, а й східні слов’яни, наприклад українці: таку канструкцію мали деякі примітивні тимчасові житла на Покутті, Бойківщині, Середньому Поліссі тощо (див.: Роман Радович, “Тимчасове житло українців,” *Вісник Львівського університету. Серія історична* 39–40 (2005): 498–500). По-третє, той факт, що у болгар постійні житла накривали переважно дахом на півсохах, а крокв’яні дахи траплялись лише у примітивних господарських спорудах (див.: Moszyński, *Kultura ludowa Słowian*, 480), теж може свідчити про давність такої конструкції. Водночас те, що в деяких місцевостях України та Білорусі клуні будували на сохах, а хати – на кроквах (див.: Moszyński, *Kultura ludowa Słowian*, 480), може свідчити, що власне у будівництві цих місцевостей крокви проникли пізніше.

²⁸ Верговський, “Давнє народне будівництво українського та білоруського Полісся,” 77.

²⁹ Владимир Гурков и Роман Гошко, “Поселения,” в *Полесье. Материальная культура*, ред. Василий Бондарчик и Роман Кирчив (Київ: Наукова думка, 1988), 313.

³⁰ Kazimierz Moszyński, “O kulturze ludowej południowo-śródkowego Polesia,” *Ziemia* 6–8 (1925): 124.

³¹ Окремі зразки клунь із дахом на сохах відомі у селах Кульчині, Перевалах (Тур. Вол.), Піщі (Любом. Вол.) (див.: Радович, “Поліський “ток”,” 206; Архип Данилюк, *Народна архітектура Волинського Полісся* (Луцьк: Волинські обереги, 2002), 62). Знову ж, на Люблінщині релікти такої конструкції у стодолах виявлено лише у шістьох селах (див.: Zofia Staszczak, *Budownictwo chłopskie w województwie lubelskim (w XIX i XX wieku)* (Wrocław: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, 1963) [Prace i materiały etnograficzne, t. 24], 97).

Можна припустити, що хати із крокв'яним дахом побутували тут уже в XVI ст.*. Водночас, процес поступового просування такого даху із південної (лісостепової) частини України у північному напрямку на Середньому та Лівобережному Поліссі ілюструють матеріали Івана Фундукля та Олександра Русова, що походять з першої половини – середини XIX ст.³². На наш погляд, цілком слушною є точка зору вчених стосовно того, що на Поліссі крокв'яна конструкція даху почала витісняти інші (поздовжньо-вінчату, на сохах, півсохах тощо) з початком інтенсивного використання у будівництві таких матеріалів, як солома чи щепи, позаяк була найбільш пристосованою до цих матеріалів³³.

Стосовно форми, то на Поліссі побутували як двосхилі, так і чотирихилі дахи на кроквах. Водночас, тут зустрічались і їхні перехідні варіанти: трисхилі дахи, з усіченими знизу (“дах з причілком”) чи згори (“вальмовий дах”) фронтонами тощо. В цілому, стосовно форми даху, Полісся було тим регіоном, де стикались двосхилі (були найбільш характерними для усєї території Білорусі³⁴) та чотирихилі (найбільш поширені в Україні³⁵) дахи³⁶. Як зауважив Микола Приходько, на Поліссі збільшення кількості чотирихилих дахів спостерігається у напрямку з півночі на південь (до центральних районів України). Причому умовна лінія Луцьк – Новоград-Волинський – Житомир – Київ – Козелець, на його думку, була “стиковою між двосхилими дахами Полісся і чотирихилими Центральної України”³⁷.

Як засвідчує джерельний матеріал, на Східному (Мен., Щорс., Черн., Н.-Сів. Чер., Шост., Пут., Кон., Крол. Сум.)³⁸, як і на Брянсько-Жиздринському

* Такий дах відтворено у хаті 1587 р. із с. Самар (Рат. Вол.), яка експонується у Київському скансені. Тобто, слідів іншої дахової конструкції у цій споруді виявлено не було.

³² Фундуклей, *Статистическое описание Киевской губернии*, 265–272; Александр Русов, *Описание Черниговской губернии* (Чернигов: Типография Губернского Земства, 1899), т. 2, 148–151.

³³ Гурков и Гошко, “Поселения,” 304.

³⁴ *Беларускае народнае жыллё*, 45.

³⁵ Стельмах, “Поселення, двір, житло,” 317; Виктор Миронов и др., “Украинцы [Жилище],” в *Этнография восточных славян. Очерки традиционной культуры*, ред. Кирилл Чистов (Москва: Наука, 1987), 122.

³⁶ Як зауважує Є. Бломквіст, дахи цих двох форм були типовими для східних слов'ян загалом. Причому, двосхилий дах був панівним у північній і середній смугах Росії та в Білорусі, натомість чотирихилий – в Україні та на півдні Росії (див.: Евгения Бломквист, “Крестьянские постройки русских, украинцев и белорусов (поселения, жилища и хозяйственные строения),” в *Востонославянский этнографический сборник: очерки народной материальной культуры русских, украинцев и белорусов в XIX – начале XX в.*, ред. Сергей Токарев (Москва: Издательство АН СССР, 1956. С. 96–97).

³⁷ Микола Приходько, “Особенности сельского житла на Поліссі,” *Народна творчість та етнографія* 6 (1970): 50–51.

³⁸ Петро Юрченко, *Дерев'яне зодчество України (XVIII–XIX ст.)* (Київ: Видавництво Академії архітектури УРСР, 1949), 18; Віктор Самойлович, *Українське народне житло (кінець XIX – початок XX ст.)* (Київ: Наукова думка, 1972), 19–20, іл. (Чернігівська обл., Сумська обл.); М. Могильченко, “Будівля на Чернігівщині, Глухівського повіту у с. Полошках,” *Матеріали до українсько-руської етнології* 1 (1899): 88; Сергей Токарев, “Северо-украинская экспедиция 1945 г.,” *Институт этнографии. Краткие сообщения* 2 (1947): 29.

Поліссі³⁹, основною формою покриття житлових та господарських будівель був чотирисхилий дах. Превалювання цієї форми “криші” починається вже у східній частині Чорнобильщини (Київ.), особливо у заприп’ятських селах. Причому такий дах був характерним для житлобудівництва цієї місцевості вже у першій половині – середині XIX ст. Скажімо, відповідно до ілюстративного матеріалу Домініка П’єра де ля Фліза, у селах Лелеві, Кабанах (пізніше – Діброва), Паришові, Старосілли, Кошиївці, Малій Кошилівці, Бенівці (Чор.), Мартиновичах, Вільшанці, Луб’янці, Максимовичах, Рудні Бобрику, Королівці, Бобрику, Рудні Староваровицькій (Пол.) дахи двосхилі (правдоподібно, криті довгими дошками)⁴⁰, натомість у селах Денисовичах (Пол.), Старих Шепеличах, Ілінцях, Чистогалівці, Кошиївці, м. Чорнобилі (Чор.) дахи чотирисхилі⁴¹ чи чотири- і двосхилі (сс. Буда Максимовицька, Варовичі, Рудня Клевенська Пол.; Стечанка, Рудня Ілінецька Чор.)⁴². Широке використання чотирисхилого даху (власне його компактне побутування) стверджене й на південному сході Полісся Білорусі (Моз., Єл., Хой., Кал. Гом.)⁴³.

Натомість на теренах Середнього Полісся України (Рів., Жит., Київ.), поряд із чотирисхилими, широко побутували двосхилі дахи (спорадично траплялись і трисхилі). Причому в багатьох населених пунктах північних районів Рівненської (Рок., Зар., Сар., Волод., Дуб., Кост., Берез.), Житомирської (Ол., Овр., Нар., Луг., Єм., Нов.-В.) та Київської (Пол., Чор., Ів.) областей наприкінці XIX – на початку XX ст. основною формою даху жител була двосхила*. Чотирисхилі дахи

³⁹ Марія Косич, “О постройках белорусского крестьянина Черниговской губ., Мглинского уезда: села Росухи, деревни Бородинки и Амелькина хутора,” *Живая старина* 1 (1906): 82, 87.

⁴⁰ Етнографическое описание крестьян Киевской губернии, в особенности состоящих в государственных имуществах и праздные местные исторические памятники, древности и рисунки, 1854, Институт рукописів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУ імені В. І. Вернадського), ф. 8, № 187 (Лаз. 15), арк. 826, 830, 834, 838, 892, 896, 908, 916, 920, 932, 940, 946, 954, 970, 974, 912.

⁴¹ Там само, арк. 842, 864, 868, 876, 928, 1128.

⁴² Там само, арк. 950, 884, 904, 924, 936.

⁴³ *Беларускае народнае жыллё*, 45–46, карта № 7.

* Відповідно до повідомлень респондентів (що підтверджують і давніші збережені споруди), у багатьох населених пунктах Київської (сс. Блідча, Обуховичі, Сукачі, Феневичі, Стариковичі, Тетеревське, Ороне, м. Іванків Ів.; Рудня Ілінецька, Залісся, Рудня Вересня, Залісся, Стечанка Чор.; Луб’янка, Тараси, Федорівка, Стара Марківка, Мар’янівка, Мартиновичі, Рагівка, Яблунька, Зелена Поляна, Діброва, Чапаєве, Військове, Млачівка, Нівіцьке, Радинка, Буда Вовчаківська, Залішани, Вересня, Вільшанка, Красятічі, Орджонікідзе Пол.), Житомирської (сс. Виступовичі, Левковичі, Ігнатпіль, Листвин, Думинське, Піхоцьке, Людвинівка Овр.; Рубежівка, Рудня Базарська, Гуничі, Закусили Нар.; Корошине, Замисловичі, Обище, Сушани, Андріївка, Білокоровичі, Копище, Радовель, Хочине, Зубковичі, Діброва, Каленське, Юрове, Рудня Перганська, Жубровичі, Озеряни, Рудня Озерянська, Майдан, Журжевичі, Кишин, Стопінка Ол.; Червона Волака, Бобричі, Липники, Рудня Повчанська, Путиловичі, Заплія, Топільня, Остапи, Калинівка Луг; Середи, Серби, Підлуби, Рудня Іванківська, Сімаківка, Малоглумчанка, Неділище, Рясне, Кривотин, Барішів, Киянка, Миколаївка, Андрієвичі Єм.; Кленова, Червона Воля Нов.-В.) та Рівненської (сс. Кисоричі, Сновидовичі, Біловеж, Блакове,

(поряд із двосхилими) тут здебільшого використовували при покритті господарських споруд (хлівів, клунь, тощо). Чотирихила форма даху в житлах (зазвичай такий дах крили соломою), як правило, притаманна для місцевостей із дефіцитом лісу. Вона переважала передусім у південних районах Середнього Полісся*. Щодо теренів Білорусі, то в цей період двосхилий дах (який був найбільш характерною формою для білоруського житла загалом⁴⁴) зустрічався на всій території Полісся, однак переважав лише у середній його частині (Пін., Стол., Лун. Брест.; Житк., Петр. Гом.)⁴⁵.

На Західному Поліссі України (Вол.) основною формою даху був чотирихилий з усіченими у верхній частині трикутними вертикальними фронтонами⁴⁶ (т. зв. “дах з причолком”, “дах з причілко”⁴⁷; білоруси називають його “дах з великим причілко”⁴⁸, поляки – “димніковий дах” / “dach dymnikowy”⁴⁹). Такий дах (з великим причілко) шороко побутував (компактно локалізувався!) також на заході Полісся Білорусі⁵⁰. Досить часто він зустрічався й у народному будівництві Підляшшя та Холмщини⁵¹. Зокрема, на теренах

Залав’я, Томашгород, Глинне, Познань, Обсїч, Кам’яне, Березове, Дроздинь, Вежиця, Старе Село Рок.; Іванчиці, Мутвиця, Морочне, Прикладники, Лотниця, Перекалля, Омит, Рїчиця, Кухче, Вичївка, Нобель, Неньковичі, Вичївка, Соломир Зар.; Князївка, Полїське, Білки Бер.; Яполоть Кост.; Любиховичі, Стрїльськ, Туговичі, Тинне, Цепцевичі Сар.; Вїльне, Лїтвиця, Сварицевичі, Залужжя, Шахи, Смородськ, Селець, Городище, Будимля, Переброди, Осова, Кураж Дуб.; Сварині, Городець, Велихїв, Великі Цепцевичі, Березине, Городок, Малі Телковичі, Воронки, Хїночі, Озїрці, Луко, Бишляк, Степангород Волод.) областей ще наприкінці ХІХ – у першїй чвертї ХХ ст. хати перекривали зазвичай двосхилими дахами (“криша на два скати”: с. Луб’янка).

** З багатьох населених пунктах одержано інформацію, що давні хати крили як двосхилими (“криша на два боки”, “двоскатна криша”), так і чотирихилими (“криша на штири боки”, “чотирикатна криша”) дахами: сс. Маринин (Бер.), Ставок (Кост.), Купове (Дуб.) Рїв., Будовороб’ї, Іванків (Мал.), Каленське, Вигїв (Кор.), В’язївка (Нар.), Велика Чернїгївка, Ракївщина, Бірківське (Овр.), Бовсуни (Луг.) Жит.; Підгаїне, Шпилі (Ів.), Орджонїкїдзе (Пол.) Київ. Водночас, в інших населених пунктах житла віддавна перекривали лише чотирихилим дахом: сс. Ремчиці (Сар.), Озеро (Волод.) Рїв.; Недашки, Любовичі, Буки (Мал.), Макалевичі (Рад.), Мала Чернїгївка, Велика Фосня, Мала Фосня, Лїчмани (Овр.), Бродники (Нар.), Кам’янка (Ол.), Осова (Єм.), Курчиця (Новоград-В.) Жит.; Сидоровичі (Ів.), Любимївка, Федорївка (Виш.), Стешине (Пол.), Оташкїв, Опачичі, Ладижичі, Теремці, Паришїв (Чор.) Київ. та ін.

⁴⁴ *Беларускае народнае жыллє*, 45.

⁴⁵ Там же, 46, карта № 7.

⁴⁶ Такий дах у тутешньому житлобудівництві траплявся досить часто, а в більшості районів превалював (див.: Данилюк, “Особливості розвитку традиційного житла Волинського Полісся,” 54).

⁴⁷ Одні дослідники розглядають такий дах як різновид чотирихилого (див.: Данилюк, “Особливості розвитку традиційного житла Волинського Полісся,” 54), інші – двохилого (див.: Приходько, “Особливості сільського житла на Поліссї,” 51).

⁴⁸ *Беларускае народнае жыллє*, 48.

⁴⁹ Staszczak, *Budownictwo chłopskie w województwie lubelskiem*, 105.

⁵⁰ Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. дахи такої форми переважали у західних районах (Бр., Кобр., Пруж. Кам., Малар., Дор. Брест.) та побутували на окремих теренах (Бер., Лях. Брест.) (див.: *Беларускае народнае жыллє*, 46, 48, карта № 7).

⁵¹ Роман Радович, “Народне житло,” в *Холмщина і Підляшшя: історико-етнографічне дослідження*, ред. Валентина Борисенко (Київ: Родовід, 1997), 121.

Люблінського воєводства польські дослідники локалізують його (“димніковий дах”) виключно на північному сході (на Підляшші та півночі Холмщини)⁵². Від справжнього чотирихилого він відрізнявся тим, що похилі причілкові крокви (кутові (наріжниці) і середня) не доходили до гребеня крайньої пари крокв, а закріплювалися до бантини (“крижбанта”), яка їх з’єднувала (розташованої на віддалі 2/3, зрідка – 3/4 висоти даху). Трикутний отвір під гребенем даху закривали вертикальним щитом з дощок (у якому влаштовували невелике віконце: прямокутне, кругле, у вигляді хреста тощо). Інколи (у давніших будівлях) – щит відсутній, в окремих випадках у причілку житлової частини – щит, а у причілку з боку комори залишено отвір (хата другої половини ХІХ ст. у с. Лучицях Рат. Вол.). Українські дослідники польського будівництва вважають ці отвори (чи віконця) реліктами “димників”, крізь які при курному та півкурному опаленні дим виходив за межі горищного простору⁵³. Такої самої думки дотримувались і деякі польські вчені⁵⁴.

Спорадично на Західному Поліссі побутували й справжні чотирихилі дахи⁵⁵. Двосхилий дах хоча й зустрічався на всій території Західного Полісся (Вол. П.⁵⁶, Біл. П.⁵⁷), однак, як зазначають дослідники, переважав лише у північних районах, які прилягають до Прип’яті⁵⁸ (особливо у північному напрямку. – Р. Р.). Відповідно до наших матеріалів, дещо частіше він траплявся також у східній частині Маневицького та Любешівського районів. На думку Архипа Данилюка, процес заміни двосхилого даху чотирихилим у західнополіському житлі проходив із середини ХІХ ст.⁵⁹. Однак наші матеріали промовляють про більш давнє походження останнього. Зокрема, свідченням цього можуть бути окремі будівлі, які збереглися до нашого часу, перекриті як “дахом з причілком” (хати другої половини ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. у с. Жиричах Рат., кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст. у с. Ракові Ліс, першої половини – середини ХІХ ст. у

⁵² Staszczak, *Budownictwo chłopskie w województwie lubelskim*, 106.

⁵³ Данилюк, *Народна архітектура Волинського Полісся*, 8; Роман Сілецький, “Опалювальні пристрої народного житла Середнього Полісся (конструктивно-функціональний та світоглядний аспекти),” *Вісник Львівського університету. Серія історична* 43 (2008): 148.

⁵⁴ Staszczak, *Budownictwo chłopskie w województwie lubelskim*, 105.

⁵⁵ Відповідно до матеріалів білоруських учених, на заході Полісся Білорусі помітного поширення вони не мали й побутували лише в Драгічинському р-ні (див.: *Беларускае народнае жыллё*, 46, карта № 7).

⁵⁶ Роман Радович, “Традиційне житлобудівництво Західного Полісся (особливості та динаміка розвитку),” *Вісник Львівського університету. Серія історична* 47 (2012): 90.

⁵⁷ Зустрічався він у Брестській обл. (Бр., Кам., Кобр., Пруж., Бер., Пін.) (див.: *Бе Беларускае народнае жыллё*, 46, карта № 7).

⁵⁸ Архип Данилюк, *Традиційна архітектура регіонів України: Полісся* (Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2001), 51.

⁵⁹ Як видно з текстового матеріалу, під чотирихилим дахом автор розуміє як справжній чотирихилий, так і “дах з причілком” (див.: Данилюк, *Традиційна архітектура регіонів України: Полісся*, 55; Данилюк, “Особливості розвитку традиційного житла Волинського Полісся,” 54; Данилюк, *Народна архітектура Волинського Полісся*, 8).

с. Полицях, середини XIX ст. у с. Острівку К.-Каш.; першої половини – середини XIX ст. у с. Карасині Ман., 1870 р. у с. Любохинах Стар. Вол. та ін.), так і справжнім чотирихилим (хата кінця XVIII – першої половини XIX ст. у с. Гірках Любеш. Вол.). Цієї самої думки дотримуються і білоруські вчені, припускаючи, що чотирихилий дах переважав на теренах заходу Полісся Білорусі вже на початку XIX ст., а дах з “причолком” був тут добре відомий у середині XIX ст.⁶⁰. Давню традицію такі дахи мали й на півночі сучасної Польщі⁶¹.

Знову ж, “дахи з причолком” спорадично траплялись і на теренах Середнього Полісся (переважно у південних місцевостях)⁶². Подібні споруди виявлені нами під час польових досліджень у Рівненській (сс. Карпилівка Сар.; Залуччя Дуб.; Сновидовичі, Будки Сновидовицькі Рок.) та у західній частині Житомирської (сс. Каленське Ол., Остапи, Топільня Луг.) областей. Причому тут (с. Сновидовичі Рок. Рів.) фіксуємо дуже примітивні форми такого даху (з відкритим отвором під гребенем). М. Приходько стверджував присутність дахів з “причолком” на усьому просторі лісової зони Правобережної України⁶³, окремі згадки про них маємо й з її лісостепової частини (Поділля⁶⁴, рівнинні райони Львівщини⁶⁵ тощо). Однак, окрім Західного Полісся, на теренах України така форма даху превалує лише на Гуцульщині (т. зв. “гуцульський дах”)⁶⁶. Слід зазначити, що “dach dymnikowy” спорадично побутував на всій території Польщі⁶⁷, відомий він також у Чехії, Словаччині, у Лужицях, а також в Угорщині, Литві та Латвії⁶⁸.

⁶⁰ *Беларускае народнае жыллё*, 48.

⁶¹ Janusz Bohdanowicz, “Dach,” w *Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego* (Wrocław: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, 1995), т. 2, 181.

⁶² З. Дмоховський відзначав, що крокв’яно-причолковий дах “...побутує не повсюдно на середньому Поліссі. Північна межа його засягу іде від [рік] Нарви й Бугу до верхів’я [ріки] Неману в Новогрудку, південна ж тягнеться більш-менш уздовж південних окраїн Полісся через Камінь-Каширський на Володимирець і Дубровицю” (див.: Dmochowski, “Ze studiów nad poleskim budownictwem drzewnym,” 182).

⁶³ Приходько, “Особливості сільського житла на Поліссі,” 52.

⁶⁴ Косміна, *Сільське житло Поділля*, 41.

⁶⁵ Роман Радович, “Традиційне сільське житло на Опіллі другої половини XIX – початку XX ст.,” *Записки Наукового товариства ім. Шевченка* 230 (Праці секції етнографії і фольклористики) (1995): 96.

⁶⁶ Іван Могитич, “Будівельна техніка,” в *Народна архітектура Українських Карпат XV–XX ст.*, ред. Юрій Гошко (Київ: Наукова думка, 1987), 96; Павло Федака, *Народне житло українців Закарпаття XVIII–XX століть* (Ужгород: Гражда, 2005), 143.

⁶⁷ Staszczak, *Budownictwo chlopskie w województwie lubelskim*, 106.

⁶⁸ К. Мошинський, як і З. Дмоховський, уважав, що головне гніздо “причолкового” даху розташоване на Підляшші та у прилеглій частині Мазов’я; звідти його засяг завертає далеко вглиб Русі, займаючи середнє Полісся поміж двох заток. Північна з них іде від рік Нарви й Бугу в напрямку на Верхній Неман у Новогрудку; південна – тягнеться смугою більш-менш уздовж південної межі Полісся, через Камінь-Каширський на Володимирець і Дубровицю. Інша провінція цього типу лежить поза межами Слов’янщини, займаючи північну Угорщину та частину Словаччини. Такий дах зустрічається у Лужицях, Чехії, Литві та Латвії (див.: Moszyński, *Kultura ludowa Słowian*, 504).

Дах із усіченим згори фронтоном (“вальмовий”, “з залобком”) на теренах Полісся траплявся доволі спорадично. М. Приходько локалізує його “на північ і захід від Житомира і Коростеня” та у південних районах Білорусі⁶⁹. Наші матеріали промовляють про більшу географію його поширення. На Поліссі (принаймні в окремих селах) він був відомий уже в ХІХ ст.⁷⁰. У народній архітектурі білорусів “вальмовий дах” з’явився лише у ХІХ ст. (передусім у північно-західних районах)⁷¹. У науці закріпилась думка, що вальмовий дах генетично не пов’язаний із територією Білорусі та України, а потрапив сюди через Польщу й Литву (у Польщі він був відомий уже в ХVІІІ ст.) з німецької архітектури⁷².

Стосовно перехідних форм трисхилого даху, стійко спостерігається влаштування вертикального щита з боку житлового приміщення, з боку ж комори – площина даху похила (хати середини ХІХ ст. у с. Бишляку Волод. Рів., початку ХХ ст. у с. Красятічах Пол. Київ., 1889 р. у с. Гуті Рат. Вол., початку ХХ ст. у сс. Судчому Любеш Вол., Чапаївці Чор. Київ. та ін.). Це ж притаманне й для відповідних жител Білорусі. Згідно з матеріалами білоруських дослідників, поява такого даху пов’язана з витісненням чотирисхилого даху двосхилим, що, на їхню думку, відбувалось порівняно нещодавно⁷³. Щодо поєднання даху “з причілкою” та двосхилого, навпаки – похилу площину зазвичай влаштовували з боку хати (хати кінця ХІХ ст. у с. Каленському Ол. Жит., другої половини ХVІІІ – початку ХІХ ст. у с. Топільні Луг. Жит., першої половини – середини ХІХ ст. у с. Кочичиному Єм. Жит., кінця ХІХ ст. у с. Красятічах Пол. Київ., першої половини ХІХ ст. у с. Сновидовичах Рок. Рів., середини ХІХ ст. у с. Залав’ї Рок. Рів., кінця ХІХ ст. у с. Заслуччі Дуб. Рів. та ін.). За логікою, це б мало промовляти на користь пізнішого походження даху “з причілкою”, власне про витіснення ним двосхилого даху. У новіших спорудах на півдні Полісся траплялось поєднання даху з “вальмою” (з боку хати) та вертикальним щитом (хата початку ХХ ст. у с. Рокитному Кост. Рів.) чи похилою площиною (хата першої половини ХХ ст. у с. Рокитному Кост. Рів.) з боку комори.

Щодо двосхилого даху на кроквах, то на усьому просторі Правобережного Полісся його бокові трикутні площини (“щити”, “причілки”) зашивали дошками

⁶⁹ Приходько, “Особливості сільського житла на Поліссі,” 51.

⁷⁰ Валентин Мошков, “Село Чаква Луцького уезда / [Материалы этнографические, собранные В. А. Мошковым и Л. М. Фельдманом,” *Західне Полісся: історія та культура* 4 (2012): 177; Приходько, “Особливості сільського житла на Поліссі,” 51.

⁷¹ *Беларускае народнае жыллё*, 46.

⁷² *Беларускае народнае жыллё*, 47; Стельмах, “Поселення, двір, житло,” 318; Moszycki, *Kultura ludowa Siowian*, 489. К. Мошинський генезу такого даху (“начолкового”) пов’язує із спорудами великих розмірів та низько опущеними дахами. Дослідник відзначає, що така форма притаманна для одного з боків даху стодол у південних районах України (власне у стодолах без стін) (див.: Moszycki, *Kultura ludowa Siowian*, 489). Праобраз такого даху в клунах степової України вбачав також Г. Стельмах. Він відзначав, що на Півдні такі дахи були дуже поширені (див.: Стельмах, “Поселення, двір, житло,” 317–318).

⁷³ *Беларускае народнае жыллё*, 45.

(горизонтально чи вертикально). В обидвох випадках краї дощок стісували навкис і прибивали таким чином, щоб берег однієї захоплював берег суміжної на 1,5–2 см (“під закрой”: річицьке Полісся⁷⁴; “под ножик”: Київ., Жит.). В іншому випадку (коли дошки закріплювали упритик), на їх стиках прибивали планки (“пояскі”, “лисичкі”⁷⁵): покриття “под планку”, “под штахетину”. Місцями траплялись дахи, у яких причілки виводили з доволі товстих (8 см) пластин, прибитих до крайніх крокв дубовими кілками (частіше так зашивали лише причілок з боку комори): сс. Листвин (Овр. Жит.), Радинка (Пол. Київ.). Часом вінці причілкові підганяли “под драчку”, а суміжні деревини скріплювали тиблями. У такому разі до крокв прибивали вінці причілкові з інтервалом одна-три деревини (хата середини ХІХ ст. із с. Нового Миру Пол. Київ.). Часто пластини причілка “затискали” між двома парами крокв, які через один-три вінці закріплювали наскрізними кілками (хата кінця ХІХ ст. у с. Левковичах Овр. Жит.). У господарських спорудах (“токах”, “хлівах”) фіксуємо більш примітивну конструкцію таких причілкові: їх виводять з тонких жердин чи розколених півколод, а пари крокв, між якими вони затиснені, зв’язують між собою березовими “дубцями” (с. Возничі Овр. Жит.). У нижній частині причілкові (часто лише одного – з боку житлового приміщення) здебільшого влаштовували піддашок (“вокап”, “укап”, “кбпіж”, “вострішина”, “отлнв”, “отлнвій”, “козирук”, “козирук”, “козимрок”, “козйрок”, “козирьочок”, “причэлок”, “прічулок”, “зачулок”, “залнчок”, “залъчок”, “стріха”, “стрншка”, “стрешка”, “застрншник”, “припустник”, “прищиток”, “косяк”, “коньук”). Причому розмір піддашка міг бути різним: від дуже маленького до такого, який займав половину висоти даху. Сучасні польські та білоруські вчені називають такий дах “дахом з причолком” і розглядають його як різновид двосхилого⁷⁶. Натомість описаний вище дах (“з причолком”, “димніковий”) з невеличким трикутним вертикальним фронтоном під гребенем, який займає 1/3–1/4 його висоти, вони схильні пов’язувати з чотирисхилим дахом⁷⁷. До речі, цієї ж думки дотримуються також деякі українські дослідники⁷⁸. Олексій Харузін пов’язував такий дах (як і “вальмовий” –

⁷⁴ Czesław Pietkiewicz, *Polesie Rzeczyckie: materiały etnograficzne* (Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1928), cz. 1, 228.

⁷⁵ Ibid.

⁷⁶ *Беларускае народнае жыллё*, 48; Staszczak, *Budownictwo chłopskie w województwie lubelskiem*, 106. На думку польських дослідників, “причолковий дах” побутує. перш за все, на Поліссі і в Білорусі, натомість “...на польських землях він є новішою формою, яка прийшла сюди зі сходу з *Rosji* (Русі. – Р. Р.), шляхом повільного проникнення або був принесений репатріантами” (див.: Staszczak, *Budownictwo chłopskie w województwie lubelskiem*, 106; Jadwiga Klimaszewska, “Dach chaty w Polsce,” *Lud Słowański* 4 (1938): 135, mapa 9.7.

⁷⁷ *Беларускае народнае жыллё*, 48; Staszczak, *Budownictwo chłopskie w województwie lubelskiem*, 104–105. Поряд із тим, деякі вчені (К. Мошинський) зазначають, що “dach dymnikowy” може бути як різновидом двосхилого, так і чотирисхилого дахів (див.: Moszyński, *Kultura ludowa Słowian*, 504).

⁷⁸ Данилюк, *Традиційна архітектура регіонів України: Полісся*, 55; Данилюк, “Особливості розвитку традиційного житла Волинського Полісся,” 54; Данилюк, *Народна архітектура Волинського Полісся*, 8.

двосхилий, з усіченим згори залобком) з переходом від чотирихилого до двохилого даху⁷⁹. Водночас серед українських учених побутувала й інша думка. Зокрема, М. Приходько припускав, "...що подібна форма є перехідною від двохилого даху до чотирихилого і зв'язана з еволюцією курної хати до чистої"⁸⁰. Щодо генези такого даху на волинському Поліссі подібної думки дотримувався й Г. Стельмах, припускаючи, "...що в лісових районах початковою формою був двоххилий [дах], оскільки простежується його розвиток від двоххилої до чотирихилої форми"⁸¹. Знову ж, К. Мошинський зазначав, що на річицькому Поліссі зустрічались будівлі, в яких бокові отвори двоххилого даху закривали розпростертою тканиною чи встановленим похило примітивним щитом (старими дверима тощо)⁸². У контексті сказаного цікаві житла обстежені нами (разом з А. Данилюком) у 1987 р. (сс. Залав'я, Сновидовичі (хутір Пересочна) Рок. Рів.). У цих спорудах причілок з боку комори – вертикальний, заповнений товстим коленим і протесаним деревом. Натомість причілок з боку житлової частини закритий похилим трапецієподібним щитом з колених дощок, верхня частина якого закріплена до бантини крайньої пари крокв, нижня – оперта на "дармовис" (поперечний брус, опертий на виноси верхніх поздовжніх вінців). У верхній частині причілка залишений невеликий отвір. У минулому відомі спроби окремих польських дослідників пов'язати генезу даху "з причілком" із конструкцією "на сохах" (Людвік Пушет)⁸³ чи з окремими різновидами даху "накотом" (З. Дмоховський)⁸⁴. К. Мошинський припускав також генетичний зв'язок даху "з причілком" із "підсіневими" будинками⁸⁵.

У дахах Полісся застосовували три способи встановлення крокв. Найбільш поширеним та давнім було їхнє кріплення безпосередньо до верхніх вінців зрубу ("записочник", "ощеп", "платва", «правило»), які лежали в одній площині із стінами. У верхньому зовнішньому куті записочників вирізали навскісні "гнізда" ("ганьки"), а нижню частину крокви (0,7–1 м) протісували по довжині під кутом тиким чином, що у ній утворювався невеликий (заввишки 3 см) зазубень ("зубок", "п'ятка"). При встановленні крокви в "гніздо" зазубень заходив у спеціальний

⁷⁹ Учений писав: "Очищення фронтона від схилу даху іде двома способами: чи знизу догори, чи згори донизу. У першому випадку згори даху з боку фронтона залишається т. зв. вальма (лоб'як, залоб, пристрішок) [...], а у другому – в нижній частині щита утворюється рудимент схилу" (див.: Алексей Харузин, *Славянское жилище в Северо-Западном крае: Из материалов по истории развития славянских жилищ* (Вильна: Типо-Литография Товарищества п. ф. "Н. Мац и К^о", 1907), 206).

⁸⁰ Приходько, "Особливості сільського житла на Поліссі," 52.

⁸¹ Григорій Стельмах, "Етнографічна експедиція до Волинської області в 1955 р.," *Українська етнографія: наукові записки* 4 (1958): 129.

⁸² Moszyński, "O kulturze ludowej południowo-śródkowego Polesia," 127.

⁸³ Ludwik Puszet, *Studia nad polskiem budownictwem drewnianem* (Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1903), cz. 1, 78.

⁸⁴ Dmochowski, "Ze studiów nad poleskim budownictwem drzewnym," 179.

⁸⁵ Moszyński, *Kultura ludowa Słowian*, 504.

виріз чи просто впирався у платву, що забезпечувало її статичність. Крокви до платв зазвичай прибивали кілками, проте у давніших спорудах часто обходились без цього⁸⁶. Цей конструктивний варіант побутував на всій території Полісся.

На теренах Західного Полісся превалював інший своєрідний різновид закріплення крокв. Тут їх, в основному, врубували у поздовжні бруси, винесені поза полощину зрубу приблизно на власну ширину (“платва”, “оплатва”, “правило”, “вчеп”, “прогон”, “кобілка”). Ці бруси опирались на виноси верхніх поперечних вінців зрубу та сволоків, до яких їх часто фіксували дерев’яним тиблем. Слід зауважити, що в західнополіському (Вол.⁸⁷) будівництві обидва описані варіанти опертя крокв мають давню традицію: вони відомі у будівлях кінця XVIII – XIX ст. Такі споруди широко побутували також на теренах Підляшшя та Холмщини⁸⁸. Закріплення крокв до винесених поза зруб поздовжніх платв є особливістю давніших будівель Західного Полісся Білорусі (південь Брестчини)⁸⁹. Проте білоруські учені відзначають, що ця конструкція не є генетично пов’язана із білоруською територією⁹⁰. Водночас, подібне явище має давню традицію (принаймні з XVIII ст.) у південно-західних районах України (Закарпатська, Івано-Франківська, Тернопільська, південь Львівської областей)⁹¹. Житла з винесеною платвою широко відомі також на півдні та сході Польщі (включаючи Мазов’я і Верхній Шльонськ)⁹². Причому сучасні польські дослідники теж схильні вважати цей конструктивний засіб досить давнім⁹³. Побутує думка про західне (німецьке) походження цієї конструкції⁹⁴, проте окремі реліктові форми поздовжньо-вінчатого даху⁹⁵, які збереглися на Поліссі, дозволяють припустити її автохтонність.

Знову ж, у новіших житлах (з початку XX ст.) поширився спосіб зарубування крокв у верхню площину виносів поперечних сволоків (“бальків”) – “у п’ятку” (“у п’ятэ”)⁹⁶. Проте у поліському регіоні більшого розповсюдження він набув

⁸⁶ Pietkiewicz, *Polesie Rzeczyckie: materiały etnograficzne*, 226.

⁸⁷ Подібні житла зрідка фіксуємо й на Середньому Поліссі Рівненщини (Волод., Сар., Дуб., Зар., Рок.). Відомі вони й в окремих селах Житомирщини (Ол., Овр.) (див.: Гурков и Гошко, “Поселения,” 305). Проте тут цей конструктивний засіб використовують, як правило, у новіших спорудах.

⁸⁸ Радович, “Народне житло,” 121.

⁸⁹ Цей засіб спостерігається тут в усіх збережених будівлях XIX ст. (див.: Александр Локотко, *Белорусское народное зодчество (середина XIX – XX вв.)* (Минск: Наука и техника, 1991), 124).

⁹⁰ *Беларускае народнае жыллё*, 44.

⁹¹ Федака, *Народне житло українців Закарпаття*, 143; Роман Радович, “Сільське житло кінця XIX – початку XX ст. на півдні Поділля (за матеріалами Борщівського р-ну),” *Літопис Борщівщини: історико-краєзнавчий збірник* 8 (1996): 62; Роман Радович, *Народна архітектура Старосамбірщини XIX – першої половини XX ст. (житлово-господарський комплекс)* (Київ: Видавець Олег Філюк, 2015), 150.

⁹² Bohdanowicz, “Dach,” 189.

⁹³ *Ibid.*, 191.

⁹⁴ *Беларускае народнае жыллё*, 44.

⁹⁵ Dmochowski, “Ze studiów nad poleskim budownictwem drzewnym,” 196–198.

⁹⁶ Приходько, “Особливості сільського житла на Поліссі,” 51.

лише з середини ХХ ст. (причому на заході навіть у цей час його використовували доволі спорадично). У таких дахах часто “підшивали коробку”: піддашся обшальовували дошками (“криша под корубочку”, “криша под корубку”). Наприкінці ХІХ ст. такі дахи (“підшиті коробкою”) на Поліссі траплялись місцями лише у сільській інтелігенції (наприклад, священників)⁹⁷. Окремі дослідники висловлюють припущення, що зарубування крокв “у п’ятку” на Поліссі могло поширитись під впливом даху “на кізлах” (“чапйолках”)⁹⁸, що, на наш погляд, є доволі слушним.

“Крокви” у верхній частині (на гребені) з’єднували зарубкою і скріплювали наскрізним тиблем (“пальцем”, “пальчиком”). Використовували врубки двох типів: односторонню у півдерева (“в зуб”, “в наклбд”) чи у розвилку (“в шип”, “в пблець”, “в уху”). У другому випадку, в одній крокві вибирали гніздо (“уху”), у другій – виступ (“шип”, “пблець”): виступ другої крокви заходив у гніздо першої. Для більшої стійкості крокви попарно зв’язували горизонтальною поперечкою (“бантьна”, “ббнтина”, “пуяс”, “перйкладь”, “пэто”, “поперйчка”, “гййтенка”, “зв’язка”, “ущип”), яку закріплювали на висоті приблизно S! (рідше – j) від гребеня.

Кількість пар крокв залежала від довжини будівлі (відповідно – від кількості приміщень). Над самою житловою камерою могло бути три-п’ять (хата другої половини ХІХ ст. у с. Максимовичах Пол. Київ.), а інколи навіть і сім (хата кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст. у с. Липниках Луг. Жит.) таких пар. Причому, в давніших спорудах три пари крокв могли влаштувати як при незначній довжині стіни (3,84 м: хата середини ХІХ ст. у с. Діброві Пол. Київ.), так і більших її розмірах (5,5 м: хата першої половини – середини ХІХ ст. у с. Кочичиному Єм. Жит.). Відстань між кроквами переважно коливалась у межах від 1,1 (хати у сс. Максимовичах Пол. Київ. та Ігнатполі Овр. Жит.) до 2,2 м, проте інколи могла сягати й 2,5 м (хата 1873 р. у с. Іванкові Мал. Жит.). У двосхилих дахах крайню (“лобову”, “лубну”, “пйршу от луба”, “застульну”, “покэтно”) пару крокв могли зарубувати як із внутрішнього (хати другої половини ХІХ ст. у с. Закусилах Нар. Жит., 1879 р. у с. Ораному Ів. Київ., середини ХІХ ст. у с. Діброві Пол. Київ.), так і з зовнішнього (у виноси верхніх вінців) боку зрубу. Причому в другому випадку вона могла розташовуватись як уприутул до поперечної стіни (хати кінця ХІХ ст. у сс. Радовелі Ол. Жит. та Обуховичах Ів. Київ.), так і на певній віддалі від неї (0,3 м: хата кінця ХІХ ст. у с. Лічманах Овр. Жит.; 0,45 м: хата середини ХІХ ст. у с. Мусійках Ів. Київ.; 0,55 м: хата кінця ХІХ ст. у с. Невгодах Овр. Жит.; 1,1 м: хата кінця ХІХ ст. у с. Обищому Ол. Жит.; 1,08 м: с. Неділище Єм. Жит.). Від цього залежала довжина причілкового піддашся, яка в багатьох випадках сягала 1,2–1,8 м. Зауважимо, що при більших розмірах піддашся для зміцнення конструкції, крім поздовжньої платви, виносили ще один-два верхні

⁹⁷ Косич, “О постройках белорусского крестьянина,” 89.

⁹⁸ *Беларускае народнае жылё*, 305.

вінці зрубу, а на відповідній відстані від поперечної стіни їх додатково зв'язували поперечною балкою (“дармовьс”, “дармовнс”, “дармовес”). Траплялось, що таких поперечних балок було дві, а то й три.

При влаштуванні чотирисхилих дахів крайні пари крокв встановлювали, відступаючи від поперечних стін досередини споруди 1,8 (хата кінця ХІХ ст. у с. Великій Фосні Овр. Жит.) – 2,2 (хата початку ХХ ст. у с. Старосілли Чор. Київ.) метра. З кутів встановлювали похилі досередини хати кутові крокви. Причому ці крокви (як і середню причілку) верхніми кінцями кріпили до гребеня перших. Натомість у “даху з причілком” крайні пари крокв відсували досередини зрубу лише на 0,8–1,3 м, а причілкові (дещо коротші від інших) – закріплювали до них на рівні горизонтальної бантини (нижче гребеня). У таких дахах (як у справжньому чотирисхилому, так і “з причілком”) теж могли влаштовувати причілкове піддашся (особливо з боку житлового приміщення). Тоді кутові крокви зарубували у вугли, утворені виносом верхніх поздовжніх вінців і дармовисом, а середні причілкові – у “дармовис” (відстань між “дармовисом” і крайньою парою крокв залишалась стабільною – 0,8–1,3 м). Траплялось, що крайню пару крокв зарубували впритул до поперечної стіни з її внутрішнього боку. В такому разі причілковий схил влаштовували за рахунок значного виносу “дармовиса” – 1,3 м (“дах з причілком” у хаті першої половини – середини ХІХ ст. у с. Кочичиному Єм. Жит.).

Доречно сказати декілька слів стосовно функціонального призначення “дармовиса”, який на думку поліщуків, не виконував у конструкції житла жодної функції, а “даром висів”: “[Кажуть] дармовис, бо він так, як би, дармо лежав” (с. Великі Цепцевичі Волод. Рів.). Щодо його використання, З. Дмоховський писав: “Дармовис часом підпирає “причолок”, “стрішку” – невеликий дашок окаповий, який висунутий від шалювання [причілка] і лежить на очепі щита (звідси, очевидно, ще одна його назва – “підкозърник”: с. Залужжя Дуб. Рів. – Р. Р.); часом [він] не виконує ніякої функції і тоді виправдовує свою характеристичну назву”⁹⁹. Водночас автор звернув увагу на те, що у деяких житлах цей елемент “закривав” з торця поздовжні дошки стелі, які вільно лежали на поперечних сволоках, а їхні кінці виходили поза причілкову стіну (мабуть, тому дармовис ще називають “закрълина” (с. Тепениця Ол. Жит.), “записучник” (Хіночі Волод. Рів.) чи “записучниця” (с. Осова Дуб. Рів.) – Р. Р.). Дослідник також відзначав, що у багатьох випадках цей елемент водночас був опорою крокв причілкового схилу даху, та акцентував увагу на його зв’язку з найпримітивнішими конструкціями¹⁰⁰. Натомість спроба вченого пов’язати

* Цей елемент місцями означають й іншими термінами: “брус для причулка”, “брусук”, “записучник”, “записучниця”, “зачолкува балка”, “балка”, “балтъна”, “мурлата”, “закрълина”, “підкозърник”, “плутвина”, “балечка”, “свулок”, “обрубина”, “чіпа”, “правило”.

⁹⁹ Dmochowski, “Ze studiów nad poleskim budownictwem drzewnym”, 205.

¹⁰⁰ Ibid, 203.

“дармовис” із генезою зрубного даху¹⁰¹ видається малоймовірною. На наше переконання, швидше за все, “дармовис” генетично пов’язаний із крокв’яною конструкцією, а власне – із влаштуванням великого причілкового піддашся, в якому крайню пару крокв (чи крокв бокової площини чотирихилого даху) розташовували на значній (1–1,3 м) віддалі від поперечної стіни, внаслідок чого винесені поза зруб верхні поздовжні вінці для забезпечення міцності та стійкості конструкції потребували поперечної зв’язки. Цілком ймовірно, що спершу “дармовис” почали використовувати у чотирихилих дахах, адже цей брус (як і сама лексема “дармовис”) є частим явищем у дахах такої форми в лісостеповій частині України (скажімо на Середньому Подніпров’ї: хати другої половини – кінця XIX ст. у сс. Ліпляві, Келеберді Канівського р-ну Черкаської обл.).

Висота даху перебувала у безпосередньому зв’язку із довжиною крокви, яка, в свою чергу, залежала від ширини споруди. У будівлях кінця XIX – початку XX ст. довжину крокви (від гребеня до зарубки у платві) зазвичай визначали 2/3-и ширини хати (як у дахах, критих соломомою, так і драницею): “Довжина крокви: шнуром міряє ширину хати, шнур складає втрое і одну третю відкидає” (с. Корошине Ол. Жит.); “Довжина крокви: шнуром міряє ширину хати між записочниками, шнур складає втрое і одну третю відкидає” (с. Юрове Ол. Жит.). Кут при гребені даху в такому разі становив приблизно 98°¹⁰². Інколи кут був дещо гостріший: довжину крокви визначали 3/4 ширини хати (сс. Блідча Ів. Київ., Мала Фосня Овр. Жит.) або до 2/3-х ширини зрубу додавали ще 10–20 (сс. Котовське Чор., Червона Зірка Пол. Київ.; Латаші, В’язівка Нар. Жит.), а то й 40–50 (сс. Леонівка, Оране Ів. Київ.; Буки Мал. Жит.) см*. У тих випадках, коли крокви врубували у платви, винесені поза площини стін, чи у виноси поперечних балок, їхню довжину визначали таким самим чином, але з урахуванням розмірів відповідних виносів**. Для забезпечення стін від затікання дощової води, у

¹⁰¹ Dmochowski, “Ze studiów nad poleskim budownictwem drzewnym”, 206–207.

¹⁰² Слід зауважити, що у давніших житлах, критих деревом (довгими дошками), кут при гребені був більшим. Відповідно до обмірів С. Таранушенка, як у житлах з накотом, так і на півсохах, він дорівнював здебільшого 120°, рідше – 130°, на кроквах – 110° (Таранушенко, “Давне польське житло,” 15–20). Правда й при поздовжньо-вінчатому перекритті кут при вершині міг сягати приблизно 90° (див.: Евдоким Романов, *Внешний быт белоруса* (Вільна: Типографія А. Г. Сыркина, 1912), 6). У житлах XII–XIII ст. із давнього Берестя кут при гребені зрубних дахів коливався у межах 94–120° (що дозволяють визначити схили збережених поперечних суминців накоту) (див.: Лысенко, *Берестье*, 191).

* У спорудах другої половини XX ст., які крили шифером, від 2/3 ширини хати відкидали приблизно 20–40 см (сс. Шпилі Ів., Червона Зірка, Луговики Пол. Київ.; Яжберень Нар. Жит.).

** Крокви, призначені для зарубування у виноси поперечних бальків, монтували так. На землю клали дошку такої довжини, як і поперечні сволки. На її поверхні шнуром, “змашеним головошкою”, відбивали поздовжню лінію (“дошку забивають шнуром”). По краях дошки (“по шнуру”) вбивали кілки. Потім укладали пару крокв (відмірявши відповідно їхню довжину) таким чином, щоб нижніми краями кожна з них опиралася в “колушок”. Гребінь крокв зв’язували, пару фіксували “бантиною”, а нижні краї відрізали по шнуру (з урахуванням “пальця” на “п’яту”). Зв’язавши таким чином усі пари, крокви витягали на дах і встановлювали на поперечні сволки. Кожну пару, після встановлення, тимчасово закріплювали до щеп двома навскісними “вітрилицями” (“вітрильниками”), які після облагування даху знімали (с. Військове Пол. Київ.).

двох перших випадках* до визначеної довжини крокви додавали ще 0,4–0,8 м – це “напуск” (“п’ята”) крокви (“*Напуск крокви робили, щоб подвалина не затікала*”: с. Макалевичі Рад. Жит.; “*П’яти роблять, щоб на стену не заливало, тепер подшивають коробку*”: с. Дивошин Овр. Жит.; “*Довжину п’ят крокв міряли від записочниці, вона залежала від висоти стени*”: с. Листвин Овр. Жит.). Причому більшим (0,7–0,8 м) “напуск” крокви був тоді, коли її зарубували у платву, розташовану на рівні стіни, при винесеній платві величина п’ятки сягала 0,4–0,5 м.

На Поліссі України та Білорусі, як і загалом у східних слов’ян, віддавна традиційним покрівельним матеріалом були деревина та солома (місцями ще болотні трави чи очерет)¹⁰³. Археологічні знахідки “драниць і лемеха” свідчать про широке використання цього матеріалу для покриття жител у давньоруський період¹⁰⁴. Це ж підтверджують і писемні джерела. Скажімо, вже у джерелах Х ст. згадуються “дертицы” чи “дертича”, а у XVII ст. – “дертицы” чи “драницы”¹⁰⁵. На початку XVII ст., поряд з драницями, згадується і покрівельний тес “мерою три сажени” (довгі коліні та протесані дошки. – Р. Р.): “Куплено шестнадцать тысяч драниц крыть кельи братския и старые и сени дровяники, да куплено и две тысячи тесу город крыть”¹⁰⁶. У цей самий час (1698 р.) джерела фіксують “осину на чешуи” (гонт?): “...на церкве главы крыты чешуею деревяною, церковь крыта тесом”¹⁰⁷. Про використання в Україні соломи як покрівельного матеріалу для господарських будівель у феодальних замках свідчать документи XVI–XVII ст.¹⁰⁸. На основі повідомлень французького мандрівника Жана ле Лабура (“Трактат про польське королівство”, 1648 р.) М. Приходько припускає, що вже у XVI ст. соломі використовували і для дахів сільських жител¹⁰⁹. Додатковим підтвердженням широкого використання з цієї метою соломи (принаймні у лісостеповій частині України) є описи візитацій, відповідно до яких наприкінці XVII – у XVIII ст. на теренах Закарпаття, історико-етнографічної Волині, Поділля, Опілля, Покуття тощо навіть церкви інколи вкривали соломою¹¹⁰. Знову ж, використання соломи як покрівельного матеріалу

* При врубванні крокв у виноси поперечних бальків, зрозуміло, цього не робили.

¹⁰³ Гурков и Гошко, “Поселения,” 305.

¹⁰⁴ Раппопорт, *Древнерусское жилище*, 136.

¹⁰⁵ Andrzej Poppe, *Materialy do słownika terminów budownictwa staroruskiego X–XV w.* (Wrocław; Warszawa; Krakow: Zakład narodowy imienia Ossolińskich; Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1962), 15–16.

¹⁰⁶ Ibid, 78.

¹⁰⁷ Ibid, 78, 87.

¹⁰⁸ Николай Приходько, “Некоторые вопросы истории жилища на Украине,” в *Древнее жилище народов Восточной Европы*, ред. Михаил Рабинович (Москва: Наука, 1975), 254.

¹⁰⁹ Там же, 254.

¹¹⁰ Михайло Драган, *Українські дерев’яні церкви. Генеза і розвій форм: в двох частинах*, упоряд. Олександр Савчук (Харків: Видавець Савчук О. О., 2014), 29, 34–35; Володимир Александрович та Василь Слободян, “Примітки,” в *Михайло Драган, Українські дерев’яні церкви. Генеза і розвій форм: в двох частинах*, упоряд. Олександр Савчук (Харків: Видавець Савчук О. О., 2014), 358.

в слов'янському будівництві (м. Сандомир Тарнобжезького воєводства Польщі) згадують писемні джерела середини XIII ст.: “Житла ж у городі були соломою покриті, і загорілися вони самі од іскор, а потім і стіни города почали горіти” (1261)¹¹¹. Водночас, у давньоруських житлах покриття соломою, яку згори вкривали глиною, засвідчує археологічний матеріал¹¹².

На Українському Поліссі найбільш поширеними (принаймні у XIX – на початку XX ст. – Р. Р.) були солом'яні дахи¹¹³. Вони переважали на Західному та Східному Поліссі¹¹⁴. Щодо Середнього Полісся (Рів., Жит., Київ.), то тут співіснували споруди, вкриті соломою і деревом. Причому, починаючи від межі з Лісостепом (де солома була переважала¹¹⁵), у північному напрямку солом'яне покриття поступово витісняється дерев'яним¹¹⁶. На основі суцільного дослідження низки населених пунктів Правобережного Полісся України (Вол., Рів., Жит., Київ.), здійсненого у 1960-х роках, Мустафа Козакевич дійшов висновку, що в першій половині XX ст. солом'яні дахи переважали у поліських районах Волинської та Київської областей, частково в Житомирській і Рівненській областях; дерев'яні – у північно-східних районах Рівненської та в північних і північно-західних районах Житомирської областей¹¹⁷. Результати наших польових досліджень у цьому регіоні цілком співзвучні з висновками дослідника.

Щодо першої половини – середини XIX ст., то, як свідчать джерела, на Середньому Поліссі України переважали дахи, вкриті деревом. Скажімо Д. П. де ля Фліз (1854) відзначав, що у Радомишльському повіті хати вкриті “переважно тонкими дощечками, які називаються драницями”¹¹⁸. Відповідно до ілюстративних матеріалів дослідника (“Зразки селянських жител в повітах Радомишльському, Овруцькому та ін.”), дерев'яне покриття було характерне й для тогочасного Овруцького повіту¹¹⁹. Стосовно останнього повіту, то це підтверджують й інші синхронні в часі джерела (1854): на хатах “криші з соснової драни”, а клуня, хліви криті соломою¹²⁰. Описередковано про переважання

¹¹¹ *Літопис Руський*, пер. з давньорус. Леоніда Махновця (Київ: Дніпро, 1989), 422; Порре, *Materialy do słownika terminów budownictwa*, 70.

¹¹² Раппопорт, *Древнерусское жилище*, 136.

¹¹³ Приходько, “Особливості сільського житла на Поліссі,” 52.

¹¹⁴ Данилюк, *Традиційна архітектура регіонів України: Полісся*, 39.

¹¹⁵ Це саме стосується і Білорусі, де відповідно до статистичних даних з другої половини XIX ст. (1877) на всій території солом'яні дахи становили 75%, а дерев'яні – 25% (див.: *Беларуськае народнае жыллэ*, 49).

¹¹⁶ Приходько, “Особливості сільського житла на Поліссі,” 52.

¹¹⁷ Мустафа Козакевич, “Селянська садиба на Українському Поліссі в другій половині XIX і в першій половині XX ст.,” в *Матеріали з етнографії та мистецтвознавства* 5 (1959): 19.

¹¹⁸ Домінік П'єр Де ля Фліз, *Альбоми*, ред. Павло Сохань (Київ: Інститут української археології та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 1996), т. 1, 154.

¹¹⁹ Медико-топографическое описание государственных имуществ Киевского округа, 1854, ІР НБУ імені В. І. Вернадського, ф. 301 (ДА), спр. 206 п, арк. 13.

¹²⁰ Дмитрий Зеленин, *Описание рукописей Ученого архива Императорского Русского Географического Общества* (Петроград: Издательство Императорского Русского Географического Общества, 1914), вып. 1, 317–318.

дерев'яного покриття на теренах нинішньої Рівненщини свідчать матеріали Тадеуша Стецького (1864)¹²¹.

Проте, вже у цей час на півдні Середнього Полісся, поряд із дерев'яними, співіснували солом'яні дахи. Відповідно до матеріалів І. Фундуклея (1852), на півночі Радомишльського повіту (між Іванковим, Хабним і р. Прип'яттю та в північному куті губернії між р. Прип'яттю і колишньою Мінською губернією) “криша настеляється дошками чи дранню”, а в південних районах (між містечками Брусилівом і Коростишевом і північніше до Радомишля, а також в околицях Малина), поряд з критим деревом дахом, застосовували солом'яне покриття¹²². До слова, дані про використання соломи для покриття будівель у Радомишльському фільварку маємо вже з початку XVII ст.¹²³.

Дрань (тонкі соснові дошки), поряд із соломою, застосовували в середині XIX ст. (1854) на півдні нинішньої Рівненської обл. (с. Яполоть Кост.)¹²⁴. Широко використовували дерево як покрівельний матеріал у суміжних із Середнім Поліссям України поліських районах Білорусі. Скажімо, відповідно до статистичних даних з другої половини XIX ст. (1877) у Мозирському повіті деревом було вкрито 87% дахів, у Річицькому – 73%. У західному і східному напрямках дерево поступово замінювала солома. Зокрема, у Пінському повіті дерев'яні дахи становили вже 23%, а у Гомельському – 20%¹²⁵. Це ж торкається і північного (точніше – північно-західного) напрямку. Так, відповідно до матеріалів 1920-х років з Туровщини (Мозирська округа), у селах Радзілавичах та Дуброві (Лел. Гом.) дахи жител крили лише дранкою, гонтом або дошками (“торчищами”). Такими вони були і в сусідньому поліському селі Дзяковичах. Натомість у білоруському селі Мязевичах, розташованому на відстані 8 км (у північному напрямку) від останнього, хати були вже під солом'яною стріхою¹²⁶.

На Лівобережному та Брянсько-Жиздринському Поліссі віддавна превалювали солом'яні дахи. На користь цього промовляють матеріали з Сумщини, Чернігівщини, Брянщини (колишній Мглинський повіт)¹²⁷ та ін. Причому, криті соломою житла переважали тут вже принаймні у середині – другій половині XVIII ст. Афанасій Шафонський (1783–1784) у “поліських” повітах тогочасного Чернігівського намісництва (Чернігівському, Березнянському, Борзнянському)

¹²¹ Описуючи Волинське воєводство, дослідник відзначав, що поліські хати “рідко коли бувають покриті соломою, найчастіше, як й інші будівлі, криті драницями” (див.: Tadeusz Stecki, *Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym* (Lwów: Druk i nakład Zakładu narodowego im. Ossolińskich, 1864), t. 1, cz. 1, 259).

¹²² Фундуклей, *Статистическое описание Киевской губернии*, 267–269.

¹²³ *Архив Юго-Западной России* 1, ч. 4 (1876): 478.

¹²⁴ Зеленин, *Описание рукописей Ученого архива*, 308.

¹²⁵ *Беларускае народнае жыллё*, 49.

¹²⁶ *Хроніка Убарцага Палесся*, рэд. Вячаслаў Насевіч (Мінск: Тэхналогія, 2001), 266, 274, 283.

¹²⁷ Могильченко, “Будівля на Чернігівщині,” 88; Русов, *Описание Черниговской губернии*, 151; Токарев, “Северо-украинская экспедиция 1945 г.,” 29; Косич, “О постройках белорусского крестьянина,” 82.

відзначав хати, криті виключно соломою¹²⁸. Це саме підтверджують й матеріали середини XIX ст. (1865) Михайла Домонтовича¹²⁹ з Полісся Чернігівщини. Водночас, дослідники XIX ст. згадують на Чернігівщині й дерев'яні дахи¹³⁰. Однак вони тут зустрічались (поряд із солом'яними) лише у найбільш північних районах Полісся. Скажімо, той самий А. Шафонський згадував, що хати у Городницькому повіті Чернігівщини криті соломою чи дранкою¹³¹. Використання, поряд із соломою, дерев'яного покриття “на Брянському Поліссі” відзначає також Євгенія Бломквіст¹³². Відповідно даних першої половини XIX ст. (1845), у Суразькому повіті (Брянсько-Жиздринське П.) хати покривали “дранню” лише зрідка, частіше – соломою¹³³. Подібне відзначав у другій половині XIX ст. у найбільш північно-східній частині Полісся (Мглинський, Суразький повіти) й Адам Кіркор. Зокрема, у 1882 р. стосовно цієї території дослідник писав: “[Дахи] ...прикриті дранню в лісистих місцевостях, у безлісних – соломою. [...] Солома в усіх селах кидається у вічі частіше й більше від дерева”¹³⁴. Знову ж, дерев'яне покриття жител на Поліссі Чернігівщини частіше траплялось у містах¹³⁵.

Таке ж спостерігаємо й на заході Полісся України та Білорусі, де у XIX – першій половині XX ст. переважало солом'яне покриття. Це підтверджує як наш польовий, так і значний джерельний матеріал. Скажімо, відповідно до даних 1854 р., на деяких теренах Кобринського повіту (Дрог. Брест.) усі дахи жител були солом'яними¹³⁶. У другій половині XIX ст. (1885–1886) хати крили соломою у с. Самарах (Рат. Вол.)¹³⁷. Згідно із статистичними даними (1877), у Брестському повіті із 13 385 обстежених будівель 13 344 були вкриті соломою чи очеретом і лише 41 – деревом; у Кобринському повіті із 14 097 будівель, відповідно 14 091 під соломою і лише п'ять під деревом; у Пружанському повіті із 10 986 – 10 009 під соломою і 974 під деревом¹³⁸. Водночас, відповідно до статистичних даних з Волинського обласного архіву (ВОДА, ф. 215, спр. 243–357, 906–953, 1118–1163, 2597, 2677), у 1930-х роках у сільських поселеннях

¹²⁸ Афанасий Шафонский, *Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малая России, из частей коей оно наместничество составлено* (Киев: Университетская типография, 1851), 235, 368, 413.

¹²⁹ Михаил Домонтович, *Материалы для географии и статистики России, составленные офицерами генерального штаба. Черниговская губерния* (Санкт-Петербург: Типография Ф. Персона, 1865), 549.

¹³⁰ Михаил Левченко, “Несколько данных о жилище и пище южноруссов,” *Записки Юго-Западного отдела Императорского Русского Географического Общества* 2 (1875): 136.

¹³¹ Шафонский, *Черниговского наместничества топографическое описание*, 334.

¹³² Бломквист, “Крестьянские постройки русских, украинцев и белорусов,” 112.

¹³³ Русов, *Описание Черниговской губернии*, 148.

¹³⁴ Киркор, “Литовское Полесье. Белорусское Полесье,” 452.

¹³⁵ За статистичними даними 1898 р., у Чернігові з 2 365 домів деревом було покрито 1 060, соломою – 203, дерном – три (див.: Русов, *Описание Черниговской губернии*, 178).

¹³⁶ Зеленин, *Описание рукописей Ученого архива*, 449.

¹³⁷ Там же, 323.

¹³⁸ *Беларускае народнае жыллё*, 50.

Рівненського, Володимир-Волинського, Ковельського, Сарненського повітів покрівлі 80–90% будинків були солом'яними. І лише в Рівненському та Сарненському повітах дерев'яні покрівлі становили відповідно 7,14% і 14,1% (швидше за все, це торкається північної та північно-східної частини цих повітів. – Р. Р.)¹³⁹. Основним покрівельним матеріалом солома була також на Підляшші¹⁴⁰. Як зазначав Іван Бессараба: “Усі селянські і міщанські будівлі в Забужжі дерев'яні, дахи солом'яні. Тільки у повітових містах зустрічаються будинки, покриті тесом (гонтами)”¹⁴¹. Знову ж, відповідно до статистичних даних, ще на початку ХХ ст. у колишньому Люблінському воєводстві солом'яні дахи становили від 75 до 90%¹⁴².

В окремих випадках на заході Полісся траплялось комбіноване покриття дахів. Скажімо, у селах Турі (Рат. Вол.) та Карасині (Ман. Вол.) нижню частину даху вкривали драницею, а верхню – соломою¹⁴³. Таке саме покриття (в одній із хат) наприкінці ХІХ ст. дослідники фіксували у с. Чакві колишнього Луцького повіту¹⁴⁴. Подібне явище (низ даху з дерева, верх із соломи) на початку ХХ ст. (1911) К. Мошинський спостерігав на Люблінщині, пов'язуючи його застосування із браком тут лісу¹⁴⁵. Траплялось і навпаки: усю поверхню даху крили соломою, а лише верхню частину, власне гребінь, робили з драниць (хата кінця ХІХ ст. у с. Карасині Ман. Вол.). Поєднання цих двох покрівельних матеріалів в одній споруді дослідники другої половини ХІХ ст. спостерігали й на теренах Полісся Брянщини¹⁴⁶.

Щодо способів покриття соломою, то на Поліссі відомо їх декілька. На Середньому та Західному Поліссі України, як і скрізь на Правобережжі, переважало покриття зв'язаними солом'яними сніпками, натомість для Східного Полісся, як і загалом для Лівобережжя, більш характерним було покриття розстеленою соломою (“під ліщутки”, “під щотку”, “в натрэску”, “по-простуму”, “під нугу”)¹⁴⁷. Спорадично ці способи покриття (особливо “під щотку”¹⁴⁸) використовували й на Середньому Поліссі. Покриття солом'яними сніпками

¹³⁹ Козакевич, “Селянська садиба на Українському Поліссі,” 17.

¹⁴⁰ Радович, “Народне житло,” 121; Іван Бессараба, *Матеріали для етнографії Седлецької губернії* (Санкт-Петербург: Типографія Імператорської Академії Наук, 1903), 150; Oskar Kolberg, *Chelmskie: obraz etnograficzny* (Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1890), 72.

¹⁴¹ Бессараба, *Матеріали для етнографії Седлецької губернії*, 150.

¹⁴² Staszczak, *Budownictwo chłopskie w województwie lubelskiem*, 107.

¹⁴³ Радович, “Традиційне житлобудівництво Західного Полісся,” 95.

¹⁴⁴ Мошков, “Село Чаква Луцького уезда,” 177.

¹⁴⁵ Kazimierz Moszyński, *Polesie wschodnie* (Warszawa: Wydawnictwo Kasy im. Mianowskiego, 1928), 118.

¹⁴⁶ Киркор, “Литовское Полесье. Белорусское Полесье,” 452.

¹⁴⁷ Косміна, “Поселення, садиба, житло,” 29; Миронов и др., “Украинцы [Жилище],” 122.

¹⁴⁸ Роман Радович, “Техніка та технологія традиційного житлово-господарського будівництва на Поліссі другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст.,” в *Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження*, ред. Степан Павлюк и Михайло Глушко (Львів: Інститут народознавства НАН України, 1997), вип. 1, 73.

зазвичай застосовували й на Підляшші¹⁴⁹, а також у західній частині Полісся Білорусі (Пін., Іван., Дрог., Бер., Кобр., Малар., Пруж., Кам., Жаб., Бр. Брест.)¹⁵⁰. Причому, як зазначають дослідники, інші способи пошиття (розстеленими кулями, поширені на основній території Білорусі. – Р. Р.) тут практично невідомі¹⁵¹. Натомість на сході Полісся Білорусі (Єл., Хой., Браг., Моз., Кал., Річ., Гомел., Петр. Гом.), як і скрізь у Білорусі, превалювало покриття розстеленими сніпками коренем донизу¹⁵².

Таким чином, підіб'ємо загальні підсумки.

Основним конструктивним різновидом покриття житлових споруд у другій половині XIX – на початку XX ст. на теренах Полісся був дах на кроквах. Викладений матеріал дозволяє з великою вірогідністю стверджувати, що крокв'яний дах не був на Поліссі автохтонним явищем. Він проник сюди із заходу (точніше південного заходу) та півдня (лісостепової частини України) й поступово витіснив усі інші, більш архаїчні (поздовжньо-вінчаті, на сохах, півсохах тощо) конструктивні варіанти. Передусім ця конструкція утвердилась на заході та півдні регіону. Причому, місцями, скажімо на Західному Поліссі, крокв'яні дахи використовували в житловому будівництві, вочевидь, уже в XVI ст.

У XIX – на початку XX ст. на Поліссі найбільш поширеним покрівельним матеріалом була солома. Лише на Середньому Поліссі України (північний захід Рівненської, північ Житомирської областей) та в сусідніх районах Полісся Білорусі у цей час переважали (чи широко побутували) житла, криті деревом. Джерельні матеріали дають можливість простежити поступове просування солом'яних дахів із лісостепової частини України у північному напрямку й витіснення ними дерев'яних дахів. У західних, південних районах Полісся та на Лівобережжі солом'яне покриття було панівним принаймні вже у другій половині XVIII ст.

Стосовно форми даху, то Полісся було тим регіоном, де стикались двосхилі (найбільш характерні для усієї території Білорусі) та чотирисхилі (найбільш поширені в Україні) дахи. Власне їхнє поєднання і вплинуло на формування великої кількості перехідних (проміжних) форм місцевого даху. Чотирисхила форма даху (і як його різновид – “дах причілковий”) поширилась передусім на півдні Полісся, його лівобережжі та заході.

¹⁴⁹ Радович, “Народне житло,” 121; Kolberg, *Chelmskie: obraz etnograficzny*, 72; Staszczak, *Budownictwo chłopskie w województwie lubelskim*, 108–110. На теренах Люблінського воєводства зрідка (переважно у господарських спорудах) траплялись дахи, вкриті розстеленими кулями соломи колосом донизу (покриття “dekowaniem”); соломі закріплювали до лат жердинами чи просто солом'яними перевеслами. Інколи при такому покритті соломі попередньо вимочувли в розчині глини (див.: Staszczak, *Budownictwo chłopskie w województwie lubelskim*, 109–110).

¹⁵⁰ *Беларускае народнае жылё*, 54.

¹⁵¹ Локотко, *Белорусское народное зодчество*, 124.

¹⁵² *Беларускае народнае жылё*, 53–54, карта № 11.

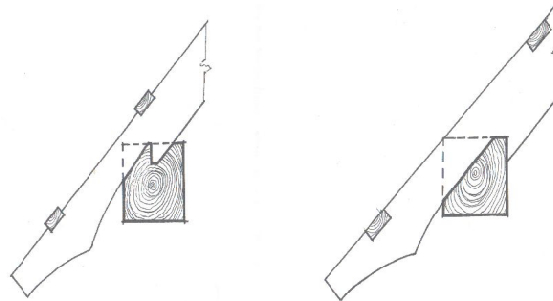

Рис. 1. Врубка крокв у платву.

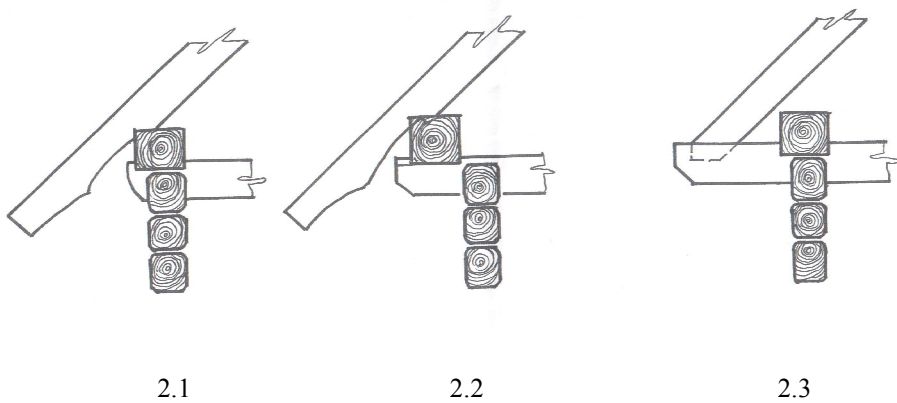

Рис. 2. Способи врубки крокв у верхній вінець зрубу: 2.1. Врубка у поздовжню платву, розташовану на рівні стіни; 2.2. Врубка у поздовжню платву, винесену поза площину стіни; 2.3. Врубка у виноси поперечних платв і сволоків.

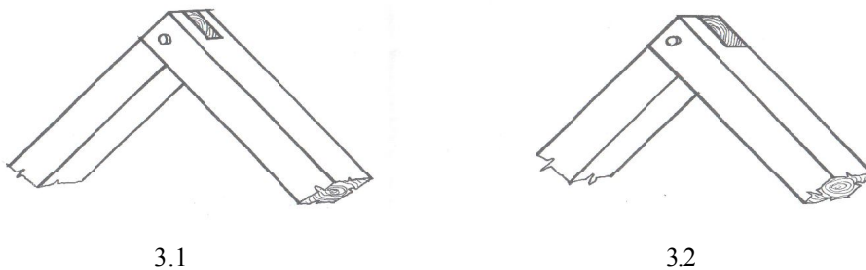

Рис. 3. Крвалення крокв на гребені: 3.1. Через “ухо”; 3.2. Через односторонню врубку.

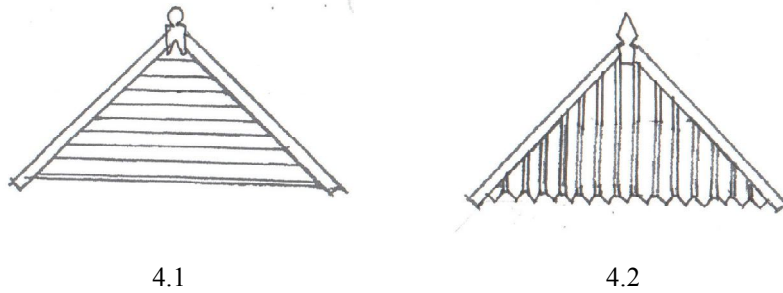

Рис. 4. Шалювання причілка двосхилого даху: 4.1. “Під ніжик”; 4.2. “Під штахету”.

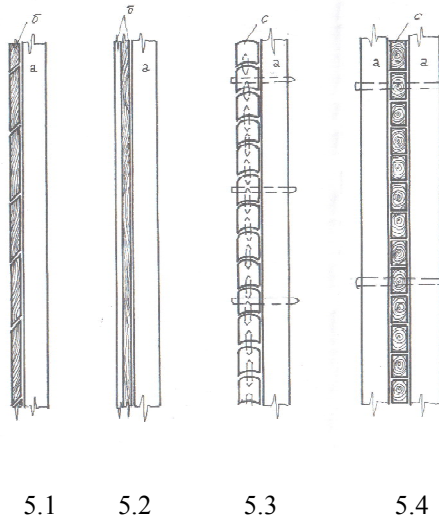

Рис. 5. Варіанти влаштування причілків двосхилого даху: 5.1. Шалювання “під ніжик”; 5.2. Шалювання “під штахету”; 5.3. Причілок з брусів, закріплених до крокви кілками; 5.4. Причілок з брусів, затиснутих між двома кроквами.
Умовні позначки: а) кроква; б) дошка причілка; с) бруси причілка.

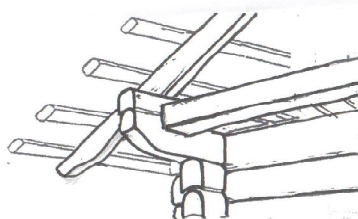

Рис. 6. Причілок двосхилого даху з “дармовисом”.

Сказане дозволяє констатувати, що конструкція даху, його форма та матеріал покриття були пов'язані між собою. Словом, на Поліссі крокв'яна конструкція даху почала витісняти інші (поздовжньо-вінчату, на сохах, півсохах тощо) з початком інтенсивного використання у будівництві соломи, позаяк була найбільш пристосованою до цього матеріалу.

THE DYNAMIC OF RAFTER ROOF'S EVOLUTION AT POLISSIA (FORM, PECULIARITIES OF CONSTRUCTION, ROOFING MATERIALS)

Roman RADOVYCH

Institute of Ethnology of National Academy of Sciences of Ukraine,
the Department of Historical Ethnology,
15, Svobody Av., 79000, Lviv, Ukraine

The roof is one of important parts of every dwelling. Constructional peculiarities of roof, its form, proportional correlation of roof's weight to the living room space volume, roofing materials and method of roofing both with other typological features gives some ethnic coloring to the dwelling's architecture, and to its ethnographic distinctions.

The genesis and evolution of rafter roof is investigated in the article in the basis of analysis of a great quantity of field data from the territory of Polissia and differently dated written sources. Areal peculiarities of rafter roof being on different parts of Polissia at the period from Medieval to early modern times (including 20th century) are considered. The correlation between two- and four-hills forms of roof tops of Polissia's dwellers buildings is characterized. The connection between rafter roof construction and straw as a roof covering material are established.

In particular, the author affirms that the main type of roof's construction at the territory of Polissia in the second half of 19th – the early 20th century was the rafter roof. With the high level of possibility it could be considered that the rafter roof at Polissia was not an autochthonous phenomenon. It penetrated here from the West (from the Southern West, if more precisely) and South (forest steppe part of Ukraine) and gradually ousted all the others more archaic (long-wreath, on sohas, half-sohas, etc.) types of constructions. This construction, above all, has been established in the West and South of this region. Moreover, rafter roof locally (on the Western Polissia) was used in dwelling building already in the 16th century.

Straw was the most widespread roof covering material at Polissia in the 19th – the early 20th century. Dwellings, covered with wood dominated (or were widely spread) at that time only in the Middle Polissia of Ukraine (Northern-West of Rivne, North of Zhytomyr regions) and neighboring districts of Polissia of Belarus. Data from sources gives a possibility to trace a progressive promotion of roofs covered with straw from the forest steppe part of Ukraine into Northern direction and the process of extrusion of wood covered roofs by them. Straw covering dominated in Western, Southern districts of Polissia already in the second half of the 17th century.

In relation to the roof form, Polissia was the one region where two-hills (more characteristic for the whole territory of Belarus) and four-hill (the most widespread in Ukraine) roofs came across. Their combination have had an actual forming of a considerable quantity of an intermediate (transitional) forms of local building's roofs. Four-hill forms of the roof (and as its variant – “dakh pryhilkovyi”) spread, above all, on the South of Polissia, its left bank and West.

The said gives a possibility to state that the roof's construction, its form and material were connected each other. At Polissia rafter roof construction had begun to displace others (long-wreath, on

sohas, half-sohas, etc.) within the beginning of straw intensive application in building process because it was the most adapted for such type of roof's construction.

Key words: traditional building, Polissia, rafter roof, roof's covering material, constructional peculiarities.

REFERENCES

- Aleksandrovych, Volodymyr ta Vasyl Slobodian. "Prymitky." V *Mykhailo Dragan, Ukrainski derevliani tserkvy. Heneza i rozvii form: v dvokh chastynakh*. Uporiad. Oleksandr Savchuk. Kharkiv: Vydavets Savchuk O. O., 2014. 357–361. (in Ukrainian).
- Arkhiv Yugo-Zapadnoy Rossii* 1, ch. 4 (1876). (in Russian).
- Belaruskae narodnae zhyllë. Red. Vasil Bandarchyk. Minsk: Navuka i tjechnika, 1973. (in Belarusian).
- Bessaraba, Ivan. *Materialy dlya etnografii Sedletskey gubernii*. Sankt-Peterburg: Tipografiya Imperatorskoy Akademii Nauk, 1903. (in Russian).
- Blomkvist, Evgeniya. "Krestianskiye postroyki russkikh. ukraintsev i belorusov (poseleniya. zhilishcha i khozyaystvennyye stroyeniya)." V *Vostochnoslavianskiy etnograficheskiy sbornik: ocherki narodnoy materialnoy kultury russkikh. ukraintsev i belorusov v XIX – nachale XX v.* Red. Sergey Tokarev. Moskva: Izdatelstvo AN SSSR, 1956. 3–458. (in Russian).
- Bohdanowicz, Janusz. "Dach." W *Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego*. Wrocław: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, 1995, t. 2. 175–213. (in Polish).
- Danyliuk, Arkhup. "Osoblyvosti rozvytku tradytsiinoho zhytla Volynskoho Polissia." *Narodna tvorchist ta etnografii* 1 (1977): 50–56. (in Ukrainian).
- Danyliuk, Arkhup. *Narodna arkhitektura Volynskoho Polissia*. Lutsk: Volynski oberehy, 2002. (in Ukrainian).
- Danyliuk, Arkhup. *Relikty davnoho budivnytstva: pamiatky narodnoi arkhitektury Rivnenskoho Polissia*. Rivne: Azaliia, 1995. (in Ukrainian).
- Danyliuk, Arkhup. *Tradytsiina arkhitektura rehioniv Ukrainy: Polissia*. Lviv: LNU imeni Ivana Franka, 2001. (in Ukrainian).
- Davni poselennia Ukrainy*. Kyiv: Instytut arkhieolohii NAN Ukrainy, 2005. (in Ukrainian).
- De lia Flyz, Dominik Pier. *Albomy*. Red. Pavlo Sokhan. Kyiv: Instytut ukrainskoi arkhieohrafii ta dzhereloznavstva im. M. Hrushevskoho NAN Ukrainy, 1996, t. 1. (in Ukrainian).
- Dmochowski, Zbigniew. "Sprawozdania z pomiaru inwentaryzacyjnego na terenie pow. Stolinskiego 17.VIII–12. X.1933." *Biuletyń historii sztuki i kultury* 2 (1933–1934): 93–98 (in Polish).
- Dmochowski, Zbigniew. "Sprawozdanie ze studijów nad poleskim budownictwem drzewnym w r. 1934–35," *Biuletyń historii sztuki i kultury* 3 (1934–1935): 311–335 (in Polish).
- Dmochowski, Zbigniew. "Ze studiów nad poleskim budownictwem drzewnym." *Buletyń historii sztuki i kultury* 5 (1937): 165–220. (in Polish).
- Domontovich, Mikhail. *Materialy dlya geografii i statistiki Rossii, sostavlennyye ofitserami generalnogo shtaba. Chernigovskaya guberniya*. Sankt-Peterburg: Tipografiya F. Persona, 1865. (in Russian).
- Dragan, Mykhailo. *Ukrainski derevliani tserkvy. Heneza i rozvii form: v dvokh chastynakh*. Uporiad. Oleksandr Savchuk. Kharkiv: Vydavets Savchuk O. O., 2014. (in Ukrainian).
- Etnograficheskoye opisaniye krestian Kiyevskoy gubernii. v osobennosti sostoyashchikh v gosudarstvennykh imushchestvakh i prazdnyye mestnyye istoricheskiye pamyatniki. drevnosti i

- risunki. 1854. Instytut rukopysiv Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho (dali – IR NBU imeni V. I. Vernadskoho). Fond 8, sprava 187 (Laz. 15). (in Russian and Ukrainian).
- Fedaka, Pavlo. *Narodne zhytlo ukrainsiv Zakarpattia XVIII–XX stolit.* Uzhhorod: Grazhda, 2005. (in Ukrainian).
- Fundukley, Ivan. *Statisticheskoye opisaniye Kiyevskoy gubernii.* Sankt-Peterburg: Tipografiya Ministerstva vnutrennikh del, 1852, ch. 1. (in Russian).
- Gurkov, Vladimir i Roman Goshko. “Poseleniya.” V *Polesye. Materialnaya kultura.* Red. Vasiliy Bondarchik i Roman Kirchiv. Kiyev: Naukova dumka, 1988. 279–333. (in Russian).
- Hovirka sela Masheve Chornobylskoho raionu.* Red Yurii Bidoshyia. Kyiv: Dovira, 2003, t. 3. (in Ukrainian).
- Hronika Ubarckaga Palessja.* Rjed. Vjachasląg Nasevich. Minsk: Tjehnologija, 2001. (in Belarusian).
- Jakimovich, Jurii. *Drawljanae dojlidstva Belaruskaga Palessja: XVII–XIX st.* Minsk: Navuka i tjehnika, 1978. (in Belarusian).
- Jeleńska, Emma. “Wieś Komarowicze w powiecie Mozyrskim.” *Wista* 5 (1891): 291–331, 479–520. (in Polish).
- Kharuzin, Aleksey. *Slavyanskoye zhilishche v Severo-Zapadnom kraye: Iz mater³alov po istorii razvitiya slavyanskikh zhilishch.* Vilna: Tipo-Litografiya Tovarishchestva p. f. “N. Mats i K^o”, 1907. (in Russian).
- Kirkor, Adam. “Litovskoye Polesye. Belorusskoye Polesye.” V *Zhivopisnaya Rossiya (Otechestvo nashe v ego zemelnom, istoricheskom, plemennom, ekonomicheskom i bytovom znachenii).* Red. Piotr Semenov. Sankt-Peterburg; Moskva: Tip. M. O. Volf, 1882, t. 3, ch. 1–2. 1–490. (in Russian).
- Klimaszewska, Jadwiga. “Dach chaty w Polsce.” *Lud Słowański* 4 (1938): 117–168. (in Polish).
- Kolberg, Oskar. *Chełmskie: obraz etnograficzny.* Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1890. (in Polish).
- Kontrym, Kazimierz. *Podróż Kontryma, urzędnika banku polskiego odbyta w roku 1829 po Polesiu.* Poznań: Wydana przez E. Raczyńskiego, 1839. (in Polish).
- Kosich, Mariya. “O postroykakh belorusskogo krestianina Chernigovskoy gub., Mglinskogo uyezda: sela Rosukhi. derevni Borodinki i Amelkina khutora.” *Zhivaya starina* 1 (1906): 74–95. (in Russian).
- Kosmina, Tamara. “Poselenia, sadyba, zhytlo.” V *Ukraintsi: istoryko-etnografichnamonografiia u dvokh knyhakh.* Red. Anatolii Ponomarov. Opishne: Ukrainske narodoznavstvo, 1999, kn. 2. (in Ukrainian).
- Kosmina, Tamara. *Silke zhytlo Podillia (kinets XIX – XX st.): istoryko-etnografichne doslidzhennia.* Kyiv: Naukova dumka, 1980. (in Ukrainian).
- Kozakevych, Mustafa. “Selianska sadyba na Ukrainskom Polissi v druhii polovyni XIX i v pershii polovyni XX st.” V *Materialy z etnografii ta mystetstvoznavstva* 5 (1959): 9–25. (in Ukrainian).
- Krassowski, Czesław Witold. “Budownictwo ludowe (mieszkania) wsi Podbołocie.” *Biuletyn historii sztuki i kultury* 6 (1938): 320–329 (in Polish).
- Levchenko, Mikhail. “Neskolko dannyykh o zhilishche i pishche yuzhnorussov.” *Zapiski Yugo-Zapadnogo otdela Imperatorskogo Russkogo Geograficheskogo Obshchestva* 2 (1875): 135–150. (in Russian).
- Litopys Ruskyi.* Per. z davnorus. Leonida Makhnovtsia. Kyiv: Dnipro, 1989. (in Ukrainian).

- Lokotko, Aleksandr. *Belorusskoye narodnoye zodchestvo (seredina XIX – XX vv.)*. Minsk: Nauka i tekhnika, 1991. (in Russian).
- Lysenko, Panas. *Slovnyk poliskyykh hovoriv*. Kyiv: Naukova dumka, 1974. (in Ukrainian).
- Lysenko, Piotr. *Berestye*. Minsk: Nauka i tekhnika, 1985. (in Russian).
- Mediko-topograficheskoye opisaniye gosudarstvennykh imushchestv Kiyevskogo okruga. 1854. IR NBU imeni V. I. Vernadskoho. Fond 301 (DA), sprava 206 p. (in Russian and Ukrainian).
- Mironov, Viktor i dr. "Ukraintsy [Zhilishche]." V *Etnografiya vostochnykh slavyan. Ocherki traditsionnoy kultury*. Red. Kirill Chistov. Moskva: Nauka, 1987. 122. (in Russian).
- Mohylchenko, M. "Budivlia na Chernyivshchyni, Hlukhivskoho povitu u s. Poloshkakh." *Materyialy do ukrainsko-ruskoj etnologii* 1 (1899): 79–95. (in Ukrainian).
- Mohytych, Ivan. "Budivelna tekhnika." V *Narodna arkhitektura Ukrainykykh Karpat XV–XX st.* Red. Yuri Hoshko. Kyiv: Naukova dumka, 1987. (in Ukrainian).
- Moshkov, Valentin. "Selo Chakva Lutskogo uyezda [Materialy etnograficheskoye. sobrannyye V. A. Moshkovym i L. M. Feldmanom]." *Zakhdne Pollsya: Istorlya ta kultura* 4 (2012): 176–181 (in Russian).
- Moszyński, Kazimierz. "O kulturze ludowej południowo-śródkowego Polesia." *Ziemia* 6 (1925): 120–131. (in Polish).
- Moszyński, Kazimierz. *Kultura ludowa Słowian*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1929, cz. 1. (in Polish).
- Moszyński, Kazimierz. *Polesie wschodnie*. Warszawa: Wydawnictwo Kasy im. Mianowskiego, 1928. (in Polish).
- Nykonchuk, Mykola ta Oleksandr Nykonchuk. *Budivelna leksyka pravoberezhnoho Polissia v leksychno-semantychnii systemi skhidnoslovianskykh mov*. Zhytomyr: RVV oblpohrafvydav, 1990. (in Ukrainian).
- Pietkiewicz, Czesław. *Polesie Rzeczyckie: materiały etnograficzne*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1928, cz. 1. (in Polish).
- Poppe, Andrzej. *Materialy do słownika terminów budownictwa staroruskiego X–XV w.* Wrocław; Warszawa; Krakow: Zakład narodowy imienia Ossolińskich; Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1962. (in Polish).
- Prikhodko, Nikolay. "Nekotoryye voprosy istorii zhilishcha na Ukraine." V *Drevneye zhilishche narodov Vostochnoy Yevropy*. Red. Mikhail Rabinovich. Moskva: Nauka, 1975. (in Russian).
- Prykhodko, Mykola. "Osoblyvosti silskoho zhytla na Polissi." *Narodna tvorchist ta etnografia* 6 (1970): 50–56. (in Ukrainian).
- Puszet, Ludwik. *Studia nad polskiem budownictwem drewnianem*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1903, cz. 1. (in Polish).
- Radovych, Roman. "Narodne zhytlo." V *Kholmshchyna i Pidliashshia: istoryko-etnografichne doslidzhennia*. Red. Valentyna Borysenko. Kyiv: Rodovid, 1997. (in Ukrainian).
- Radovych, Roman. "Poliskyi "tok"." *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii istorychna* 43 (2008): 184–216. (in Ukrainian).
- Radovych, Roman. "Rozvytok poliskoho zhytla: problemy henezysu steli." *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii istorychna* 43 (2008): 88–133. (in Ukrainian).
- Radovych, Roman. "Silske zhytlo kintsia XIX – pochatku XX st. na pivdni Podillia (za materialamy Borshchivskoho r-nu)." *Litopys Borshchivshchyny: istoryko-kraieznavchyi zbirnyk* 8 (1996): 58–66 (in Ukrainian).

- Radovych, Roman. “Tekhnika ta tekhnolohiia tradytsiinoho zhytlovo-hospodarskoho budivnytstva na Polissi druhoi polovyny XIX – pershoi polovyny XX st.” V *Polissia Ukrainy: materialy istoryko-etnografichnoho doslidzhennia*. Red. Stepan Pavliuk i Mykhailo Hlushko. Lviv: Instytut narodoznavstva NAN Ukrainy, 1997, vyp. 1. (in Ukrainian).
- Radovych, Roman. “Tradytsiine silske zhytlo na Opilli druhoi polovyny XIX – pochatku XX st.” *Zapysky Naukovoho tovarystva im. Shevchenka* 230 (Pratsi seksii etnografii i folklorystyky) (1995): 79–106. (in Ukrainian).
- Radovych, Roman. “Tradytsiine zhytlobudivnytstvo Zakhidnoho Polissia (osoblyvosti ta dynamika rozvytku).” *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii istorychna* 47 (2012): 68–110. (in Ukrainian).
- Radovych, Roman. “Tymchasove zhytlo ukrainsiv,” *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii istorychna* 39–40 (2005): 486–526. (in Ukrainian).
- Radovych, Roman. *Narodna arkhitektura Starosambirshchyny XIX – pershoi polovyny XX st.* (zhytlovo-hospodarskyi kompleks). Kyiv: Vydavets Oleh Filiuk, 2015. (in Ukrainian).
- Rappoport, Pavel. *Drevnerusskoye zhilishche [Arkheologiya SSSR. Svod arkheologicheskikh istochnikov]*. Leningrad: Nauka, 1975. (in Russian).
- Romanov, Evdokim. *Vneshniy byt belorussa*. Vilna: Tipografiya A. G. Syrkina, 1912 [*Belorusskiy sbornik* 8]. (in Russian).
- Rusov, Aleksandr. *Opisaniye Chernigovskoy gubernii*. Chernigov: Tipografiya Gubernskogo Zemstva, 1899, t. 2. (in Russian).
- Samoilovych, Viktor. *Ukrainske narodne zhytlo (kinets XIX – pochatok XX st.)*. Kyiv: Naukova dumka, 1972. (in Ukrainian).
- Serbov, Isaak. *Belorussy-sakuny: kratkiy etnograficheskiy ocherk*. Petrograd: Tipografiya Imperatorskoy Akademii Nauk, 1915 [*Sbornik otdeleniya russkogo yazyka i slovesnosti Imperatorskoy akademii nauk* 94]. (in Russian).
- Shafonskiy, Afanasiy. *Chernigovskogo namestnichestva topograficheskoye opisaniye s kratkim geograficheskim i istoricheskim opisaniyem Malyya Rossii, iz chastey koyey onoye namestnichestvo sostavleno*. Kiyev: Universitetskaya tipografiya, 1851. (in Russian).
- Siletskyi, Roman. “Opaliuvalni prystroi narodnoho zhytla Serednoho Polissia (konstruktyvno-funktsionalnyi ta svitohliadnyi aspekty).” *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii istorychna* 43 (2008): 134–183. (in Ukrainian).
- Staszczak, Zofia *Budownictwo chłopskie w województwie lubelskiem (w 2° 3° 4° wieku)*. Wrocław: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, 1963 [*Prace i materiały etnograficzne* 24]. (in Polish).
- Stecki, Tadeusz. *Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym*. Lwów: Druk i nakład Zakładu narodowego im. Ossolińskich, 1864, t. 1, cz. 1. (in Polish).
- Stelmakh, Hryhorii. “Etnografichna ekspedytsiia do Volynskoi oblasti v 1955 r.” *Ukrainska etnografii: naukovy zapysky* 4 (1958): 125–131. (in Ukrainian).
- Stelmakh, Hryhorii. “Poselennia, dvir, zhytlo.” V *Ukrainci: istoryko-etnografichna monohrafiia* [maket]. Red. Kost Huslysty. Kyiv: Vydavnytstvo Akademii Nauk Ukrainskoi URSR, 1959, t. 1. (in Ukrainian).
- Taranushenko, Stefan. “Davnie poliske zhytlo.” *Narodna tvorchist ta etnografii* 1 (1969): 8–23. (in Ukrainian).
- Taranushenko, Stefan. *Postroyki ukrainskogo Polesia. Khaty, stebki, kluni*. Kharkov: Kharkovskiy chastnyy muzey gorodskoy usadby, 2012. (in Russian).

- Tokarev, Sergey. “Severo-ukrainskaya ekspeditsiya 1945 g.” *Institut etnografii. Kratkiye soobshcheniya* 2 (1947): 27–35. (in Russian).
- Verhovskiy, Serhii. “Davnie narodne budivnytstvo ukrainskoho ta biloruskoho Polissia.” *Narodna tvorchist ta etnografia* 2 (1979): 74–80. (in Ukrainian).
- Yurchenko, Petro. *Dereviane zodchestvo Ukrainy (XVIII–XIX st.)*. Kyiv: Vydavnytstvo Akademii arkhitektury URSR, 1949. (in Ukrainian).
- Zelenin, Dmitriy. *Opisaniye rukopisey Uchenogo arkhiva Imperatorskogo Russkogo Geograficheskogo Obshchestva*. Petrograd: Izdatelstvo Imperatorskogo Russkogo Geograficheskogo Obshchestva, 1914, vyp. 1. (in Russian).

Стаття надійшла до редколегії 11.05.2015

Прийнята до друку 21.12.2015